Национальная библиотека
Республики Тыва
им.А.С Пушкина

Даарта — Билиглер хуну. Чаа өөредилге чылы-биле!

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 96 (16256) 2000 чылдың август 31, суббота Ат салган шагы 18.00 Садар өртээ 3 рубль.

ЧЕДИИШКИННЕРЛИГ БОЛУРУҢАРНЫ КҮЗЕДИМ

Хүндүлүг чонум!

Чаңчыл апарган билиглер хүнүнүң бүдүүзүнде республиканың өөредилге системазының удуртукчулары-биле, школалар, лицейлер башкылары-биле ужуражып, өөредилге черлеринге чордувус. Кижилерде ажылдаар күзел бары өөрүнчүг болду, а кол-ла чүве — оларның ажылдап билиринде болгай. Чаа өөредилге чылынга тергиин эки белеткенип алганы дээш, күш-ажылга шыңгыы хамаарылгазы дээш байыр чедирип тур мен.

Ол ышкаш сентябрь 1-ге холбаштыр бүгү ада-иелерге, башкыларга, өөреникчилерге байыр чедирдим. Чаагай херекке чедиишкиннерлиг болурун оларга күзедим. Бистиң кады күжениишкиннеривистен, башкыларның ажылындан бистиң келир үевис хамааржыр. Аныяк салгалдың салым-чолу, бистиң республикавыстың чоннарының салым-чолу оон хамааржыр. Чаагай орукту уламчылаал, хүндүлүг чонум!

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Президентиниң ажыл-албаны

КОНСТИТУЦИЯЛАРНЫ ДҮҮШТҮРЕР

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак республиканың юридиктиг албан черлериниң удуртукчулары-биле хуралды эрттирген. Аңаа ТР-ниң Шүүгү яамызының сайыды С. С. Күжүгет, республика прокурорунуң бирги оралакчызы М. И. Санчай, ТР-ниң Дээди судунуң даргазының оралакчызы А. А. Веричев, Президент Администрациязының ажылдакчылары киришкен.

Россияның болгаш Тыванын Конституцияларының аразында ылгалдарны дүүштүрер талазы-биле кылган ажылдар дугайында отчетту адбан-дужаалдыг кижилерден Президент негээн.

Конституцияларның дүүшпейн турарының дугайында чүгле 16 хоойлу толевилели Дээди Хуралга кирген, а прокуратурада 36, РФ-тиң Президентизиниң бүрүн эргелиг төлээзинин администрациязында — 49, Шүүгү яамызында — 35, ТР-ниң Президент Администрациязында — 60 ажыг боон турар.

Шүүгү яамызының сайыды С. Күжүгеттиң саналын езугаар алырга, ТР-ниң Конституциязының чаа эдилге төлевилелин белеткээри-биле ажылчын болуктуг тургузары чугула боон турар. Ол саналды олурушканнар деткээн.

Рита САМБУ.

ХҮЛЭЭП АЛЫРЫНГА БЕЛЕН

Президент Ш. Ооржак дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринге чораан. Өөредилге корпустары, ниити чурттарга черлери студентилерни, сургуулдарны хүлээп алырынга белен. Үүрмек септелге ажылдары бар.

Садыг-коммерция техникуму эки белеткенген Дээди өөредилге черинин, ботөөредилге факультедин бо чылын ажыдар. Профтехучилище, башкы училищези, эмчи училищези чаа өөредилге чылынга шаа-биле белеткенген. Олар чылыг, энергия, суг дээш өрелерлиг.

Ш. Д. Ооржак өөредилге черлериниң удуртукчулары-биле хуралды эрттирген.

Надежда ЭРГЕП.

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИННЕРИ

Хүндүлүг Светлана Сюр-ооловна болгаш "Шын" солуннун бүгү коллективи!

Төөгүлүг болуушкун — "Шын" солуннуң үндезилеттингениниң бээр 75 чыл ою-биле Силерге байыр чедирип олур мен.

Тыванын чурттакчылары боттарының күш-ажылчы хүнүн ынак солунун номчууру-биле эгелээр, чүге дизе бистиң республикада, Россияда болгаш даштыкыда сөөлгү медээлерни чогуур үе-шаанда биске таныштырар. Солуннуң одуруг бүрүзүнде, дыңнадыг бүрүзүнде журналистиң күжениишкинниг күш-ажылы бар дээрзин ында-хаая бодап келир бис.

Журналистиң мергежили — чон аразында эң-не хүндүлүг. Солун — ол дээрге чөптүг чорукту тып алыр дээш кижилериң баар эң сөөлгү албан чери ол.

Силер чугле күжениишкинниг ажылдап турар эвес, а сан-хөө болгаш өске-даа хөй-хөй айтырыглар-биле холбашкан төнчү чок шаптыктарны ажып эртер ужурга таваржып турар силер. Боттарыңарның мергежилинерге ынаанар болгаш анаа бердингениңер дээш Силерге четтирдим.

Төөгүлүг хүн-биле Силерге байыр чедирбишаан, буянныг ажыл-херээнер дээш Силерге өөрүп четтиргеним илереттим.

Силерге аас-кежикти, кадыкшылды болгаш журналисчи чедиишкиннерни күзедим.

Россия Федерациязының Президентизиниң Сибирь федералдыг округта Бүрүн эргелиг төлээниң аппарадының Тыва Республикада кол федералдыг инспектору Н. ХОЛОДОВ.

* * *

Тыва Республиканың национал солуну "Шыннын" (Правда) бирги номериниң чырыкче үнген хүнүнден бээр 75 чыл ою-биле оон коллективинге байыр чедирбишаан, чедиишкинниг ажылды, бедик профессионал мергежилди, чаагай кежикти, чечектелиишкинни күзедим.

Россияның Парлалга яамызының сайыдының бирги оралакчызы С. СЛАВИНСКИЙ.

* * *

Хүндүлүг коллегалар — "Шын" солуннуң журналистери болгаш ажылдакчылары! Солуннуң хүндүлүг номчукчулары!

Тыванын төөгүзүнге кезээде артып каар болуушкун 75 чыл бурунгаар, 1925 чылдың август 31-де болган, ынчаарда баштайгы тыва солуннуң бирги номери чырыкче үнген. Ону арат солуну деп адап турары ханы уткалыг.

Солун узун орукту бергелерге таваржып, өөрүшкүнүн шылгалдаларын эрткен. Бодунуң номчукчулары, бодунуң улузу тыва үжүк-бижикти шиңгээдип алырынга дузалаан. Чоргаарланыр чүве солуннуң ажылдакчыларында бар. Орден-биле шаңнаткан, чурттуң кол энциклопедиязында кирген парлалга черлеринге "Шын" солун хамааржыр.

Парлалга, телерадио дамчыдылга, массалыг коммуникация чепсектериниң херектериниң талазы-биле РФ-тиң яамызының Ортаа-Сибирьде эргелелиниң ажылдакчыларының омунээзинден Силерге изиг байыр чедирдивис. "Шын" деп сөс чүгле ат эвес, а кыйгырыг, ханы утка боон турзун!

Эргелел начальниги Г. ПРОКОПОРСКИЙ.
Эргелелдиң ТР-де төлээзи А. ДЕМБИРЕЛ.

Россия Федерациязының Президентизи В. В. Путинниң Россия Федерациязының Федералдыг Хуралынга Айыткалынга хамаарыштыр ЧУГААЗЫ

Хүндүлүг Егор Семенович!

Хүндүлүг Геннадий Николаевич!

Күрүне Думазының хүндүлүг депутаттары болгаш Федерация човуделиниң кежигүннери!

Россияның хүндүлүг хамаатылары!

Конституцияга дүүштүр Россияның Федералдыг Хуралынга Айыткалды киирип тур мен. Күрүне ажылынга мурнады чорудар сорулгалар дугайында чугаа болур.

Хөй-хөй үүлдер күүсеттинип эгелээн болгаш ниити күш-биле кылдынып турар. Ынчалзажок перспективтиг сорулгалар база бар, ол сорулгалар улуг күжениишкиннерни негээр. Мээн чугаамнын соонда ийи палатаның удуртулгазы-биле ужурашкаш, силерниң мурнунарда чугаалап турарым бо Айыткалдың кол сорулгаларын чугаалажып көөр деп дугурушкан бис. Ол чугаа моон соңгааргы ажылды ажыктыг организастаарынга дузалаар боор дээрзинге хөлчок бүзүрээр-дир мен.

Бо таварылгада Айыткалды көөрү чылдың эгезинде эвес, а оон ортаа үезинде болур. Оон чылдагаанын силер билир силер, чүл дизе ында боттуг байдалдар бар, хамыктың мурнунда — Россияның Президентизиниң соңгулдаларының эрткени болгай. Чүгле күрүненің ажылдап турар амгы баштыңы эрге-чагырганың органнарының мурнунга программныг сорулгаларны тургузар эргелиг, оларның дээштиг күүселдезин организастаар боттуг арга чүгле ында бар.

Чурттуң хөгжүлдезинин чугула айтырыгларының талазы-биле чөпшээрежилгенин четчир бедик деңнели ниитилелде бар дээрзин эрткен чартык чыл көргүскен. Хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырганың тодаргай — ол нарын болза-даа демниг ажылдаарынга арга-шинек бердинген. База катап чаартынган федералдыг чазак системалыг болгаш планныг ажылдаарынга арга-шинектиин көргүзүп турар. Чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинин дугайында программныг документилер ниитизи-биле деткимченин алган.

Ажыл-херекти күрүне езузу-биле көөр чорук хөй-ле үүлдерде көскү апарган. Үешак чидирбейн, чуртка кончуг чугула шиитпирлерни ниити дем-биле белеткээш, амыдыралга боттандырып эгелээнивис дээш Федералдыг Хуралга-даа база Чазакка-даа өөрүп четтирип турар мен. Россияның бүгү хамаатыларынга өөрүп четтиргенимни илередиксээр-дир мен, бо бүгү эгелээшкиннерге бисти деткээн кижилерге өөрүп четтиргенимни база илередиксээр-дир мен. Россия күрүнезинин бүгү-ле ажыл-херектеринге бүгүде моон соңгаар-даа идепксйлиг киржир дээрзинге бүзүрээр мен.

Федеративтиг харылзааларны сайзырангайжыдып турар, а ол ышкаш социал болгаш үндүрүг адырларында ажыл-херектериниң байдалын өскертип турар хоойлуларны көөрү сөөлгү айларның улуг болуушкуннары болган. Оларны боттандырары — күрүне тургузуунга-даа база экономикага чурумнуң дүрүмнеринге-даа чаа үениң негелдези-дир. Эрге-чагырга күрүненин доктаатканы нормачижектериниң сагылдазын мораль талазы-биле негээр эргелиг апарган ындыг үечаданың Россияда келгени бо.

Олча-ажык үндүрүүнүң үрдүнчек деңнели сөөлгү чылдарның эң чидиг айтырыы болуп келген. Ол дугайында хөй-ле чугаа болган, ынчалзажок херек бичиндаа шимчевээн. Ол талазы-биле чугаа төнмес-батпазы-биле чоруп турган, байдал оскерли бээр дээрзинге кижилер шоолуг-ла бүзүревейн турган. Бөгүнде баштайгы базымнар кыллынган. Ол талазы-биле хоойлужудулганын чаа негелделери тургустунуп турар — ындыг болганда, чаа дүрүмнериниң тургустунуп турары ол. Ынчалзажок ол талазы-биле ажыл эн-не, эн-не берге чоруп турар, ол дугайында айтырыгны Чазак Даргазы-биле мырынай чаа чугаалаштывыс.

Олча-ажык үндүрүүнүң чаңгыс аай чурумун киирери, бюджеттен дашкаар социал фондуларже шилчидилгелерниң хемчээлдерин кудуладыры орулгаларны шын санап үндүреринге дузалаар. Үндүрүг үүргезин чиигедир чорук ак сеткилдиг сайгарлыкчыларга боттарынын-на чуртунга амы-хуу хөрээн бүзүрелдиг хөгжүдеринге эки арганы бээр. Бузут экономиканың болгаш "кажар" дозевилелдерниң тергиидээринге, хээли алыр чоруктуң нептерээринге болгаш даштыкыже акша-хөрөнгиниң массалыыбыле шилчидиишкининге нургулайында күрүне боду идигни берип турган саавыр-дүрүмнериниң тода эвези болгаш шынзыттынмаан кызыгаарлаашкыннар идигни берип турган дээрзин миннир апаар.

Үр үеден бээр бистиң шилиишкинивис мындыг турган: өске кижилериниң сүмелеринге, дузазынга болгаш чээлилерге даяныр азы боттарывыстың онзагай бүдүш-шынарывыска, боттарывыстың күжүвүске даянып алгаш хөгжүүр Дыка хөй чурттар шак ындыг шилиишкиннин мурнунга тургулаан.

Бир эвес Россия кошкак болуп артар болза, ынчан, шынап-ла, ындыг шилиишкини кылыр апаар бис. Ол дээрге кошкак күрүненин шилиишкини болур. Ол дээрге кошкак кижилерниң шилиишкини болур. Россияга кара, чаңгыс боттуг шилиишкин күштүг чурт болур дугайында шилиишкин таарыжып болур. Күштүг болгаш бодунга бүзүрелдиг аан. Күштүг чурт болуру — делегей ниитилежилгезинге чоруштур эвес, а оларның-биле кады чорууру-дур.

Бөгүн, кажан бистер бурунгаар чоруп ора, эрткен үени сактыры чугула эвес, а келир үеже көөрү тоң чугула. Бистер бүгүде — сайгарлыкчылар, эрге-чагырга структуралары, бүгү хамаатылар — чуртувустуң мурнунга боттарывыстың харыысалгавысты ханызыбыле медереп билген турарывыс кончуг чугула, мону чедип алыр-даа ужурлуг бис. Хоойлунуң шыңгыы сагылгазы, күүселдези Россияның бүгү хамаатыларының мээ-медерелдиг хереглели болу берген турары чугула. Күрүненин ниитилелбиле ажык болгаш ак сеткилдиг харылзааларына үндезилеттинген политика мурнуку частырыгларны катаптаарындан бистерни камгалаар, чаа "ниитилел керээзиниң" бааза негелдези болу бээр.

Хүндүлүг коллегалар!

Мурнады чорудар угланыышкыннар дугайында чугаалап, сорулгаларны салыр мурнунда чурттуң мурнунда турар эң чидиг айтырыгларны адап көрейн.

(Уланчызы 2-ги арында).

САГЫШ-СЕТКИЛДИҢ ИЛЕРЕЕШКИННЕРИ

("Шын" солуннуң 75 чыл оюнга тураскааткан кежээден репортаж)

Бөгүн август 31-де "Шын" солуннуң тыва дыл кырынга үнгениндеи бээр 75 чыл ою. Тыва чоннун байырлалы. Чүге дизе тыва араттар үжүкбижии чок турган, моол дылга үнүп турган солуннарны чүгле моол дыл билир кижилерниң өчүлгазындан медээлерни, кайда чүү болуп турарын билип ап турган болза, тыва дылга "Шын" солун үнүп эгелээрге ону чоргаарал, ынакшыл-биле номчуп, оон улуг кара үжүктериниңдөрээн дылын, оон грамматиказын билип эгелээн. Ынчангаш чоннуң үжүк-бижикти өөренип, шиңгээдип, бурунгаар депшилгелиг чүткүлдү кылырынга солун улуг рольду ойнаан.

75 чыл эрткенде, бо хүннерде солуннуң ролю, чон ортузунга авторитеди улугдур, ону тыва улус, шынап-ла үнелеп көрүп турар-дыр деп чүвени эрткен пятницада, август 25-те болуп эрткен байырлыг хурал үезинде көрдүвүс. Филармония залын долдур олурупкан аалчыларнын аразындан редакторлап чораан О. А. Толгар-оол, К. С. Шойгу, В. Ф. Чадамба, кодээ бижикчилеривис ыраккы Бай-Тайгадан Сарыг-оол Салчак, Чимис Адыг-оолду, Тес-Хемден Моторк Тирчинни, Өвүрден Мадон Монгушту, Эрзинден Бичии-Уруг Кыргысты, Каа-Хемден Уван-оол Монгушту, Моңгун-Тайгадан Молдурга Салчакты, хоочун журналистер В. П. Филипповту, В. В. Журавлевту, Е. Д. Танованы, Р. Т. Яндарааны болгаш өскелерни-даа көөрге, өөрүнчүг болду. Зал долдур олурупкан хүндүлүг аалчыларны шуптузун адаары берге, ынчангаш Силерге хоочуннарга, кежээге келген бүгү аалчыларывыска бистиң хоочун солунувустуң бөгүнгү ажыл, амыдыралын сонуургап келгениңер дээш бөгүн өөрүп четтиргеним эш-өөрүм мурнундан илередип тур мен.

Кежээ 30 чылдарда тыва бижик тыптып, оон соонда тыва дыл кырынга солун ыяап херек апарганын көргүскен сценажыткан көргүзүг-биле эгелээн (автору Е. Д. Танова, күүселдеде артистер Л. Солун-оол, Д. Монгуш). Люндуп Иргитович мындыг хевирлиг сценажыткан оюнну "Шын" солуннун 70 чылында база ойнап берген кижи, артизивис бистиң солуннуң хоочун бижикчизи дээрзин чөн билир, ынчангаш байырлалдарда деткикчилээр, солун оюн ойнап бээр чаңчылдыг, бо удаада база бодунуң талантызын көргүскениге көрүкчүлер кончуг өөрээн.

Кежээнин башкарыкчылары хоочун журналистер Д. И. Чыдым, С. С. Балчыр кол редакторга сөс берген соонда, Тыва Республиканың Чазак аппарадының удуртукчузу, Тыва Республиканың сайыды Э. Х. Ооржакты, Тыва Республиканың Президент администрациязының удуртукчузу В. Б Яндай-оолду, Чазак аппарадында департамент даргазы А. С. Санчатты сценаже чалаан. Аалчылар "Шын" солуннуң республиканың социал-экономиказының, культуразының хөгжүлдезинге ужурдузазының дугайында чугаалааш, Президент Ш Д. Ооржактың байырлыг адрезин тывыскан.

Оон соонда ТР-ниң сайыды Эрес-оол Хайынгырбаевич килдис редактору Т П. Хертекке "Күш-ажылчы шыллгарал дээш" медальды, харыысалгалыг секретарының оралакчызы К. К Сатка "Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты, үндүрүкчү Е М Барыскага база улуг корреспондент А. О. Оксурга Президентиниң Хүндүлел бижиин тыпсыр дугайында чарлыктарны номчуп, аттарны, Хүндүлел бижиктерни тывыскан. Үжен кижи составтыг бичии коллективке 4 Чазак шаңналы дээрге, улуг бүзүрел, деткиишкин.

"Шын" солуннуң тоогузунде бир дугаар Россияның Парлалга талазы-биле яамызының даргазы М Ю. Лесиннин ат салганы № 29-П дугаар дужаалын ТР-ниң парлалга болгаш информация комитединиң даргазы А. С. Серен номчааш тыпсырга, залда олурганнар адыш часкап, өөрүп турганын эскербес аргажок. Оон соонда Анатолий Сергеевич күркомитеттиң Хүндүлел бижиктерин редакцияның ажылдакчыларынга болгаш даштыкы авторларга тывыскан. Россияның журналистер эвилелиниң даргазы В. Богдановтуң ат салганы Хүндүлел бижикти редакцияга болгаш үш журналистке Журналистер эвилелиниң даргазы, "Эне созунуң" кол редактору А. Х.-О. Ховалыг тывыскаш, он ажыг хоочуннарга суй белектерни, боодал чечектерни сунуп соңнээн.

Кежээнин бир онзагай солун үүлү — Тес-Хем кожуун чагыргазының делегациязы (чагырга даргазы Бичеоол Сундуевич Шыырап) тыва кадыг идиин кеткен, оттук-бижээн азынган тыва тоннуг үнүп кээн, шаандакы езу-чаңчылдар-биле ужатожун, тыва арагазын сцена кырынга байырлыг байдалга тывысканы болур. Хой ужазының улуу багай-согай кижи угбас чыгыы. Тес-хемчилерниң национал тыва солунун ол хире хүндүлеп, курлак чедир мөгейип турарынга канчап өөрүвес боор. Биче-оол Сундуевич редакцияга деткикчи бооп 4 муң акшаны (чартыы үүгле аппарат ажылдакчыларындан дузаламчы акша) берип, ол кожуунда бистиң көдээ авторларывыска материалдыг дузаны бо байырлал таварыштыр бергенин, ам 200 өгбүлелерге чагырга чериниң мурнундан халас "Шын" солунну чагыттырып бээрин демдеглээн. Оон аңгыда Биче-оол Сундуевич "Шын" солунну ниитилел-политиктиг эвес, а чоннуң солуну кылдыр эде адаарын бодунуң омунээзинден дилээн. Шынап-ла, кожуун чагыргалары тес-хемчилер ышкаш солуну дээш сагыш-сеткили аарыыр болза, шынап-ла, бистиң тыва чонувустуң чаңгыс солуну деп деткип көөр чүве болза, чүге чоннуу болбас деп. "Шынын" арны — чонум арны" деп кежээниң киржикчилериниң күзээшкиннеринде ханы утка синниккен деп көрдүм. Бай-Тайга кожуун чагыргазының толээзи, бистиң хоочун бижикчивистиң "Чагырга черин чадаштым, солунга бичии дузалажыылы деп, чүгле 500 акша берген, эгеннипчоваааш бодум 100 акша немедим, тес-хемчилер ышкаш болуулунар" деп хомудаан сеткилин илередип турганын көргеш, сагыш човап хүндүлевес аргажок. Байырлал дээрге чүгле акша чыырында эвес, а бо удаада Сарыг-оол Чалбыышович Салчактың ынак солунун байтайгажыларнын деткивейн барганына хомудаан сеткили деп билдим. Ындыг-даа болза, "хүн ийис" дээр болгай, хүндүлүг бижикчивис Чалбыышович, кажан-бир солунувус бут кырынга туруп кээринге, тес-хемчилер дег бүзүрээр апаар бис. Маңаа эң ыраккы Тожу, Сүт-Хөл кожуун чагыргаларын, ында бижикчилеривисти демдеглеп, редакцияга чедирген улуг деткикчи дузазы дээш өөрүп четтиргенивис илередип тур бис. Сүт-хөлчүлер акшадан аңгыда, дириг хойну берген.

Ниитизи-биле "Шын" солуннуң 75 чыл оюн байырлаан кежээ эки эрткенин демдеглээр апаар. Кожуун бүрүзүнден келген делегацияларны, хөй-хөй албан, организацияларны, яамыларны, комитеттериниң төлээлерин көргеш, оларның чылыг-чымчак чугаа-соодун дыңнааш, "Шын" езулуг чоннуң солуну-дур дээрзин демдеглээр апаар. Ол чоннуң үнү, индири, сагыш-сеткилин илередир айтыкчызы болуп арткан.

Бо байырлалды эрттиреринге улуг үлүг-хуузун киирген оргкомитетке (даргазы А. С. Серен) өөрүп четтирип, чогаадыкчы чедиишкиннерни күзедивис.

Бөгүнгү байырлалынарбиле, хүндүлүг номчукчулар!

Светлана МОНГУШ.

Дыңнадыглар

Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизинин) дугайында Тыва Республиканың Хоойлузунун 6 үүлүнүн 5 кезээнге база Улуг Хуралдың Регламентизиниң 4 үүлүнүн 2 кезээнге үндезилээш, Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизинин) ээлчеглиг үшкү хуралын 2000 чылдың сентябрь 7-де Кызыл хоорайга чыылдырар

Улуг Хуралга чугаалажып көөр айтырыглар болза:

1 Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунун) 15, 16, 18, 22, 31, 32, 54, 61, 63, 72, 73, 79, 80, 81, 82, 83, 98, 99 үүлдеринге өскерилгелер болгаш немелделер киирер талазы-биле Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Дээди Хуралының санаалдарының дугайында

Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизинин) Даргазы Б. ШЫЫРАП.

* * *

Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизинин) ийиги чыыжының ээлчеглиг хуралының ажылы 2000 чылдың сентябрь 7-де Тыва Республиканың Чазак бажыңының залынга 10 шакта болур.

Улуг Хуралдың комиссияларының хуралдары сентябрь 7-де баш удур тодараткан бажыңнарга 8.30 шакта эгелээр.

Улуг Хуралдың кежигүннерин сентябрь 6-да 14.00 шактан 19 00 шакка чедир, а сентябрь 7-де 8 00 шакта Чазак бажыңының 1 каңдынга бүрүткээр

Документилел толевилелдерин сентябрь 1-ден эгелеп, ТР-ниң Чазак бажыңында 407 кабинеттен ап болур

Тайылбыр алыр телефону 1-13-01.

Россия Федерациязының Президентизи В. В. Путинниң Россия Федерациязының Федералдыг Хуралынга Айыткалынга хамаарыштыр ЧУГААЗЫ

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Россияны эрге-чагырга органнарының системазы азы ажыл-агый организми кылдыр көрүп чаңчыгып калган бис. Ынчалзажок Россия — ол дээрге, хамыктың мурнунда, ону боттарының бажыңы кылдыр санаар кижилер-дир. Оларның чаагай чоруу болгаш төлептиг амыдыралы — эрге-чагырганың, кандыг-даа эрге-чагырганың кол сорулгазы-дыр. Ындыг болзажок бөгүнде бистиң бажыңывыста каас-коя чорук ыракта четпес. Хөй-хөй кижилер ажы-төлүн өстүрүп, кырган-дижең адаиелерин төлептии-биле ам-даа хандырып шыдавайн турар. Берге байдалда чурттап турар.

Бистер, Россияның хамаатылары, чыл санында-ла улам эвээжеп бар чыдар бис. Чурттуң чурттакчы чонунуң саны элээн каш чыл улаштыр чылдың-на ортумаа-биле 750 муң кижиге эвээжеп турар. Баш бурунгаар санаашкыннар езугаар алырга, санаашкыннар — ону билир кижилерниң боттуг ажылынга үндезилеттинген, 15 чыл эртерге, россияннар 22 миллион кижиге эвээжеп болур.

Ол сан-чурагайны ханызы-биле бодап көрүнерден: ол дээрге чурттуң чурттакчы чонунуң чедиги кезээ-дир эвеспе Бир эвес амгы байдал хевээр турар болза, нацияның өзүп-торүүр чоруу айыылда туруп турар. Чөнүп бар чыдар ындыг нация болур ындыг айыылда херек кырында келген-дир бис. Бөгүнде демографтыг байдал — дүвүренчиг үүлдериң бирээзи болу берген

Россияның экономика талазы-биле кошкак чоруу шыңгыы айтырыг болуп артпышаан. Мурнакчы күрүнелер биле Россияның аразында өзүп турар башкаланыышкын үшкү делегейниң чурттарынче бисти чыгап турар. Амгы экономиктиг өзүлдениң санчурагайлары бисти оожургатпас ужурлуг: бистер биеэги-ле хевээр экономиктиг хожудаашкынның байдалдарында чурттавышаан бис. Бо айтырыгже онза кичээнгейни салырын силерден дилеп тур мен

Баштай коорге, чурттуң экономиказы амгы үеде багай эвес ышкаш көстүр. Ниити иштики продукт, үлетпүр бүдүрүүшкүнү, инвестициялар, үндүрүг чыылдазы өзүп турар Ындыг болзажок экономиктиг өзүлде, 97 чылда кодүрлүүшкүннүң үезинде ышкаш, айыылда туруп турар. Ийи чыл мурнунда күрүне хемчээлдиг үлегерлеп алыышкыннарга үндезилеттинген улуг чедиишкин кылдыр көстүр чаагай кежик санхөөнүң күчүлүг кризизиниң салдары-биле буступ дүшкен ышкажыгай.

Бөгүнгү экономиктиг көргүзүглер чүгле дүүнгүзүнүң хөлегезинге ынчалдыр бүзүренчиг кылдыр көстүр. Чүгле дүүнгүзүнүң хөлегезинге деп чугаалаанымны демдеглеп каайн. Биске деннээрге, улам шапкын, улам быжырымчалыг хөгжүп турар өске чурттарныынга деннээрге, ол көргүзүглер чаржынчы чүве-дир ийин. Амгы өзүлде чүгле улуг эвес чергези-биле экономиктиг механизмниң чаартылгазы-биле холбашкан. Хөй-ле чергези-биле ол таарымчалыг даштыкы экономиктиг байдалдың түннели болур.

Сөзүглелче корбейн, эгезинде чугаалааным үндүрүг реформазынче силериң кичээнгейиңерни уландырыптайн Чап-чаа чугаалааным үүлге хамаарыштыр Чазактың саналдарын кичээнгейлиг көорүн Күрүне Думазының депутаттарындан дилээр-дир мен.

Шак мындыг байдал-биле эптежип шыдавас бис Ол база чугула-даа болза, херектиң ужуру чүгле бистиң национал чоргааралывыста эвес. Айтырыг оон-даа чидиг болгаш оон-даа дүшкүүрлүг болуп турар. Бир эвес бистиң кежик-чолувус катап-катап делегей чээлилерин бээриңден болгаш делегей экономиказының баштыннарының авыралындан хамааржыр чүве болза, бистер нация кылдыр, сайзыраңгай хөгжүлделиг кылдыр камгалаттынып артып каап шыдаар бис бе?

Россияга чижилге аргашинектиг, үре-түннелдиг, социал талазы-биле чоптүг; политиктиг турум хөгжүлдени хандырар экономиктиг система херек. Быжыг экономика — ол дээрге демократтыг ниитилелдиң кол магадылалы болгаш делегейде күштүг база хүндүткелдиг күрүненің үндезиннериниң үндезинидир.

Россия даштыкы шыңгыы айтырыгларга база таваржып турар. Экономиктиг тергиделди киириштирбишаан, бистиң чуртувус делегейниң бүгү-ле чорудулгаларынче хаара туттунган. Делегейде нептереп турар информастыг суртаалды кулак дашты-биле "удуп" эрттириптер эрге бисте чок.

Стратегия талазы-биле уттуруп болбас база уттурбасдаа ужурлуг бис. Чогум-на оон ужурундан даштыкы политиканың концепциязы — даштыкы политиканың чаарттынган концепциязы чоокта чаа бадыларынган. Иштики сорулгаларның даштыкы сорулгалардан дээди чадага турары ында хүлээп көрдүнген. Бистиң даштыкы политикавыстың тускайлаң чоруу чигзиниишкинни болдурбайн турар. Прагматизм, экономиканың ажыктыы, национал сорулгаларны мурнады көорү ол политиканың үндезини болуп турар. Ынчалзажок ол принциптер күрүне амыдыралының норма-чижээ болу берзин дээш ам-даа ажылдаары бистен негеттинип турар.

Соок дайын соовуста артып калган болбайн аан, ынчалзажок оон аар уржуктарын амга чедир ажып эртер ужурга таваржып турар бис. Ол дээрге "гуманитарлыг операциялар" дээр үүлге сылдаглап алгаш, күрүнелерниң бот-догуннаар эргелерин кызып-кыяр оралдажыышкыннар; база девискээрге азы делегейге айыылдыг болуп турар айтырыглар талазыбиле ниити бодалды тыварынга бергедээшкиннер-дир.

Ынчаарга, даштыкы агрессияның биске чаа хевириниң — делегей терроризминиң болгаш ол айыылды чурттуң иштинче шилчидер дээн дорт оралдажыышкынның байдалдарында — күрүненин бот-догуннаашкынынга база девискээриниң бүдүн-бүрүн чоруунга хамаарыштыр чөңгээге доктаамал таваржыр, делегейни геополитика талазы-биле шуут эде коорүнче чүткүп турар күштер-биле Россия коржүр байдалда.

Россияны ол айыылдан чайладыр дээн бистиң күженишкиннеривисти боттуг езу-биле эвес база чаңгыс талалай тайылбырлап турарындан янзы-бүрү чугаа чорударынга ол чылдак болуп турар. Моон-биле холбаштыр Россияны боттуу-биле коорүнге идигни бээри даштыкы политиктиг ажыл-чорудулганың чугула угланыышкыны болган турар ужурлуг. Бистиң чурттувуста болуушкуннар дугайында ылаптыг медээ ол дээрге оон ат-алдарының болгаш национал айыыл чок чоруунун айтырыы-дыр.

Ол болгаш оске-даа хой-хой чөңгээлерге харыы күрүнени быжыглаваан шаанда бердинмес Ол чокта чаңгыс-даа ниити национал сорулга шиитпирлеттинмес Күрүнени быжыглаары российжи политиканың эң чугула сорулгазы деп чаңгыс чыл эвес чарлаза-даа, оон ынай кыйгырыглар болгаш хоозун чугаалар болганындан ол чылдарның дургузунда кайнаар-даа шимчевээн бис Кайнаар-даа!

Бистиң эң чугула сорулгавыс хосталгаларны кижиниң хосталгаларын, сайгарлыкчы чоруктуң хостуун, хамааты ниитилел институттарын сайзырадырының хостуун хандырарынга күрүненің херекселдерин ажыглап ооренири. Күштүң болгаш хосталганың дензигүүрүнүң дугайында маргылдаа шагдан бээр чоруп келген. Диктатура болгаш авторитаризм темаларын сагыштыы-биле соора ажыглаар чоруктарны бөгүнге чедир ол болдуруп келген.

Ынчалзажок бистиң туружувус шуут билдингир: үүгле күштүг — бир эвес кым-бир кижиге "күштүг" деп сос таарышпас болза, ажыктыгдаа деп чугаалаай-ла бис — демократтыг күрүне хамааты, политиктиг, экономиктиг хосталгаларны камгалап шыдаар, кижилериң кежикчолдуг амыдыралынга болгаш бистиң Төрээн чурттувустуң чечектелиишкининге таарымчалыг байдалдарны ол тургузар арга-шинектиг.

Федерация Чөвүлелиниң хүндүлүг депутаттары болгаш кежигүннери!

Бистиң хөй-хөй чедимче чок үүлдеривистиң дозу — хамааты ниитилелдиң хөгжүвээнинде болгаш эрге-чагырганың оон-биле чугаалажып база кады ажылдап билбезинде. Та эскербейн баары ол чүве, та ниитилелди хөлүн эрттир ажаап-тежээри ол чүве — эрге-чагырга үргүлчү ынай-бээр чайгылып-ла турар.

Ындыг таварылгада Россияда бүгү-ле чүве эрге-чагырган хамааржыр деп бодал тыптып келир. Эрге-чагырга, шынап-ла, бүгү-ле чүве дээш харыысалгалыг Ынчалзажок дыка-ла хой үүлдер российжи хамаатыларның бот-боттарындан база хамааржыр. Чурттуң хөгжүлдези хөй-ле чергези-биле оларның харыысалгазының деннели, политиктиг партиялар-ның, хөй-ниити каттыжыышкыннарының бышкан чоруу, массалыг информация чепсектериниң хамааты туружу-биле тодаттынар.

Эрткен он чылда чуртка чугула өскерилгелер болгулаан: кижиниң эргелери болгаш хосталгалары Конституцияда магадылаттынган, демократтыг политиктиг система тургустунган, хой партиялыг болур чорук херек кырында амыдыралда көстүп келген. Россияннар Президентини, Күрүне Думазының депутаттарын, губернаторларны, мэрлерни, тус чер ботбашкарылга органнарын соңгуп алыр.

Ынчалзажок хоойлунуң негелдези болгаш херек кырында амыдырал чамдыкта бот-бодунга дүүшпейн баар, хоорук апаар. Россияда хамааты ниитилелдиң чүгле кол өзээ тургустунган Күрүненің ол бүрүн үнелиг партнеру болу берзин деп бодаар болза, ам бир демниг күжениишкинниг ажыл негеттинер. Чурттуң салымчолу дээш патриотчу харыысалганы Столыпиниң шаанда "хамааты хосталгалар" деп адаан үүлү-биле амдыызында бириктирип шыдавайн турар бис. Ынчангаш хууда хосталганың үнелиг үүлдериниң болгаш күрүненің эрге-ажыктарының аразында меге чөрүлдээзиниң үнер арганы тывары ам-даа берге болуп артпышаан.

Оон-биле чергелештир кижиниң эргелерин болгаш хосталгаларын хүндүлеп корбейн тургаш, күштүг күрүне дугайы угааттынмаспаа. Чүгле демократтыг күрүне кижиниң болгаш ниитилелдиң эрге-ажыктарының дүүштүрүлгезин хандырып, хууда инициативаны ниити национал сорулгалар-биле каттыштырып шыдаар аргалыг

Демократтыг ниитилелге чон-биле эрге-чагырганың аразында доктаамал харылзааны политиктиг партиялар хандырар Соңгулдаларның ачызында ол эң чугула чепсек хөгжүлдеге эң улуг аргаларны бөгүнде алган Партиялар чокта хой кезиниң политиказын чорудары-даа, эвээш кезиниң туружун камгалаары-даа болдунмас

Өске-даа чурттарда парламентаризмниң болгаш хөй партиялыг болур чоруктуң чүс-чүс чылдарда чаңчылдарының байдалынга бистиң партийжи системавыстың четпестери ылаңгыя дыка илдең көстүр. Кошкак эрге-чагырга кошкак партиялар-лыг болуру ажыктыг. Политиктиг садыглажыышкының дүрүмнерин езугаар чурттаары аңаа амыр-тайбың болгаш таарымчалыг. Ындыг болзажок күштүг эрге-чагырга күштүг удурланыкчылар-лыг болурунга сонуургалдыг. Чүгле политиктиг чижилгениң байдалдарында бистиң күрүневистиң хөгжүлдезиниң дугайында шыңгыы чугааны чорудуп болур аргалыг.

Массалар аразында деткимчени ап турар болгаш быжыг ат-алдарлыг партиялар Россияга эргежок чугула. Эрге-чагырга ужуруңга, харын-даа — ону солуурунче туралыг ээлчеглиг дүжүметсиг езулуг партиялардың хөрээ чок. Дуржулга-даа көргүскен — соолгу элээн каш чылдарда ону боттарывыс көрген-даа бис — ындыг янзылыг турган тамчыктыг байдалдан чижилгелиг байдалче кирген дораан-на сербээдеп каар.

Партиялар болгаш партийжи ажыл-чорудулга дугайында хоойлуну белеткээриниң чугулазын уе негеп-даа келген. Мээнии-биле алырга, Думада төлевилел бар ышкаш чүве, ону идепкейлиг ажылдап кылыры чугула деп бодаар ийик мен. Күрүне баштыңының албан-дужаалынга кандидаттарны чүгле ниитилел-политиктиг каттыжыышкыннар депшидер ужурлуг, ындыг болур-даа чадавас. Ол дээрге шыңгыы айтырыг деп билип турар мен, ол аңгы, калбак чугааны негээр.

Профэвилел шимчээшкининиң амгы байдалының дугайында чугаа аңгы. Эреңгейлээшкинче болгаш дүжүметсиг чорукче угланыышкыннар хамаатыларның ол каттыжыышкыннарын хажыызы-биле база оюп эрттпээн. Чаа байдалдарда профэвилелдери социал адырга күрүне хүлээлгелерин бодунга "азынган" хөрээ чок. Ону кылган-даа ажыы чок. Россияның хамаатыларынга социал кежиктерни хуваарынга ээлчеглиг харылзаштырыкчылар эвес, а күш-ажылчы керээлериң чөптүү база оларның негелделерин сагыыры дээш профессионал контроль херек.

Профэвилелдериниң сорулгалары — күрүне-даа, хуу-даа секторларга хөлезиленикчи ажылдакчыларның эргелерин камгалаары, рынноктуң структуразын өөренип коорү, эрге-хоойлу талазыбиле ооредилгени организастаары болгаш кадрларны катап белеткээр адырга мурнады боттандырар сорулгаларны дилеп-тывары. Ажылдың хемчээли мында канчаар-даа улуг, күрүне чааскаан ону кылып күш-даа четпес. Бо талазы-биле күрүне чааскаан ажылдавас ужурлуг, профэвилелдери-биле кады ажылдаар апаар.

Хамааты ниитилелди тургузарынга канчаар-даа аажок улуг рольду массалыг информация чепсектери ойнаар. Бо айтырыг талазыбиле дыка-ла хой катап база удаа-дараа чугаалажып-ла турар бис. Хостуг эрге дээш турушпушаан, российжи журналистер боттарының амы-тынын-даа оргүп чораанар, ийе, оргүп чораанар! Оларның хой-хойу өлгүлээн. Ынчалзажок Россияга хостуг парлалга чедип алдынган.

Ындыг болзажок массалыг информацияның российжи чепсектери, биргээр чугаалаарга, ниитилел-биле база бир домей — амдыызында тургустунарының үе-чалазында туруп турар. Ол дугайында дорту-биле чугаалаар апаар Чурттуң бүгү-ле айтырыглары болгаш "өзүлдениң аарыглары", корунчүкке чүве дег, оларга чырыттынар Олар мында бистиң чурттувуста ажылдап турар болгай, а болуушкуннарны кандыг-бир ортулуктан харагалзавайн турарлар. Ниитилел кандыгыл, эрге-чагырга кандыгыл — журналистика бисте база ындыг. Ынчангаш менээ чамдык кижилер мынча дээрлер: "Массалыг информация чепсектери-биле ажылдап көрүнер, ону-мону кылып көрүнер" — ниитилел-биле кады ажылдап корээлиңер, ынчан массалыг информация чепсектери база өскерли бээр. Ынчалзажок езулуг хостуг массалыг информация чепсектери чокка российжи демократия шуут туруп шылавас, а хамааты ниитилел — тургустунмас-даа.

"Дорткү эрге-чагырганың" езулуг хамаарышпас чоруун магадылап турар демократтыг тодаргай дүрүмнериң амдыызында ажылдап кылдынмааны хомуданчыг **Езулуг** деп состү демдеглеп каайн. Журналисчи хосталга политиктерге болгаш эң улуг саң-хөө болүктеринге күзенчиг болуп, торел-болук аразында демиселдиң таарымчалыг чепсээ апарган.

Чурттуң Президентизи болганымда, хөй-ниитиниң кичээнгейин олче углаары мээң хүлээлгем деп санаар мен.

Цензураны болгаш массалыг информация чепсектериниң ажыл-чорудулгазынче холгаарлаашкыны хоойлу езугаар хораан. Эрге-чагырга ол принципти шыңгыызыбиле барымдаалап турар. Ынчалзажок цензура чүгле күрүненин эвес, а холгаарлаашкын — чүгле административтив эвес бооп болур. Массалыг информация чепсектериниң элээн хөй кезииниң экономика талазы-биле ажыктыг эвес чоруу массалыг информацияның ол чепсектериниң ээлериниң болгаш деткикчилериниң коммерциялыг база политиктиг эргеажыктарындан оларны хамаарылгалыг болдуруп турар. Массалыг информация чепсектерин чижикчилер-биле санажылгалар дугайында медээлер бээринге ажыглаар кылдыр чөпшээреп турар, а чамдыкта харын-даа оларны массалыг шын эвес медээлер бээр чепсек, күрүне-биле демиселдиң чепсээ-даа болдура бээр-дир.

Ынчангаш бистер журналистерге карак чаап каан хосталганы эвес, боттуг хосталганы магадылаар, чуртка сайзыраңгай информастыг бизнеске эрге-хоойлулуг болгаш экономиктиг байдалдарны тургузар хүлээлгелиг бис.

Состүн хостуу российжи демократияның чайгылыш чок үнелиг үүлү болуп турган болгаш ынчаар артар-даа. Ол дээрге — бистиң шиитпирлиг туружувус-тур.

База бир чугула темага доктааксаан ийик мен. Ниитилелдиң хөгжүлдези ниити сорулгалар талазы-биле чөпшээрежилге чокка болдунмас дээрзинге бүзүрелдиг мен. Ол сорулгалар чүгле материалдыг эвес. Оон-даа чугула сорулгалар — ол дээрге угаан-бодал болгаш мозу-шынар сорулгалары-дыр.

Россияның чаңгыс эвин бистиң чонувуска үүлдеш культура талазы-биле чаңчылдар, ниити төөгүлүг езулалдар быжыглап турар. Амгы үеде бистиң уран үүлүвүсте, театрывыста, кинода ада-чурттуң төөгүзүнче, бистер бүгүдеге эргим үнелиг дазыл-угувусче сонуургал база катап улгадып турар Бо дээрге кандыг-даа таварылгада чигзиниишкин чок, – угаан-бодалдың чаа кодүрлүүшкүнүнүң эгези-дир деп бүзүрелдиг чугаалап боор мен

Чурттуң демократтыг езубиле чаартыныышкыны, чаа Россияның делегейге ажык чоруу бистиң амыдыралывыстың онзагай чоруунга база патриотизминге чөрүшкек эвес, угаан-бодалдың болгаш моральдың айтырыгларынга боттуң харыыларын тыварынга шаптыктавайн турар. Национал идеяны тускай дилээн хөрээ чок. Бистиң ниитилеливиске ол боду-ла быжыгып үнүп келир. Кол-ла чүве — кандыг Россияга бистер бүзүрээр бис база Россияның кандыг апарган турарын көорүн күзээр бис деп чүвени медереп билири.

Чеже-даа үзел-бодалдар, санал-оналдар, янзы-бүрү партийжи платформалар турза, биске үнелиг үүлдер турганы база бар. Үнелиг үүлдер бистерни каттыштырып, чаңгыс аай чон кылдыр адаарын чөпшээреп турар.

Хүндүлүг коллегалар!

Экономиктиг политикада мурнады чорудар сорулгаларже кирерде, амгы экономиктиг өзүлде канчап болу бергенил, ол быжыг туруштуг бе, даштыкыдан салдар чедириишкиннеринге үү хире шыдамыгыл дээрзин хамыктың мурнунда сайгарып коор херек. Ол дугайында эгезинделе чугаалаан мен, маңаа элээн тодаргайы-биле доктааксаан ийик мен.

Бир талазында, богүнгү көргүзүглер — байдал аайы-биле өскерлир даштыкы садыгның таарымчалыг байдалының чамдык кезиинде түннели-дир. Үүнүң дугайында чугаалап турарымны бо залда бүгүдеге кончуг эки билир. Өске талазында, бүдүрүлгелериниң, рынок субъектилериниң чуруму оскерлип эгелээн, олар төлеп шыдаар негелдеже угланыышкынны ап, бүдүрүгениң чарыгдалдарын эвээжедип турар. Ону база эскербейн эрттирип болбас, ол дээрге факт-барымдаа-дыр.

Оон-биле чергелештир озалдыг чорук база бар үүл дизе, ол угланыышкыннар быжыглаттынмайн барып болур. Бистиң экономиктиг хөгжүлдевистиң быжыг эвезиниң ханы чылдагааннары биеэги хевээр артпышаан, экономика ажылының баазалыг принциптери кончуг оожум өскерлип турар. Ол айтырыгларның алыс ужуру үүлдел дизе, **күрүненің киржилгезиниң херээ-даа чок ындыг адырларга оон хөлүн эрттир холгаарлаашкыны, чугула турар ужурлуг черинге оон чок болуп турары.** Бөгүнде күрүненің өнүүге, сайгарлыкчы чорукка, хереглелге киржилгези артык болуп турар. Чуртка чаңгыс аай экономиктиг байдалды тургузарынга, хоойлуларның албан күүселдезинге, өнүү эргелерин камгалаарынга күрүне идепкей чок болуп артпышаан.

Бедик үндүрүглер, дүжүметтериң кара туразында аажылаашкыны, кем-херектиң кедерээшкини экономиктиг өзүлдениң кол шаптыктары олар болуп турар. Ол айтырыгларны шиитпирлээри күрүненей хамааржыр. Ынчалзажок бараан-сарааны аар өртектиг болгаш төтчеглекчи күрүне үндүрүглерни кудуладып шыдавас. Хээлилениишкиннерлиг, эрге-хүлээлгелери тодаргай эвес кызыгаарлаашкыннарлыг күрүне сайгарлыкчыларны дүжүметтериң туразында аажылаашкыннарындан болгаш кем-херек үүлгедиишкиннериниң салдарындан хостап шыдавас **Ажыктыг эвес күрүне — аңаа шуут бүзүрээр мен — үр болган болгаш ханы экономиктиг кризистиң — илереп келгени бүгүдеге билдингир кризистиң кол чылдагааны ол болган.**

Ала-чурттуң дыка хой бүдүрүлгелери оскелер-биле чижижип шыдаар харык чок болуп артпышаан Акшаның үне чокталыышкынының, электри ажыглакчыларынга кудулаткан тарифтериниң, төлелгелерни чандырбааныының болгаш бартериниң ачызында олар колдуунда шыдажып үнгеннер Экономиканың чиг эт угланыышкыны хевээр артпышаан. Бюджеттиң орулгалары колдуунда-ла электри ажыглакчыларынга делегей ортектериниң оскерлириниден колдуунда хамааржыр Инновация секторларынче, чаа экономикаже билилериниң болгаш технологияларның экономиказынче угланыышкынны алган делегей рынокунга чижилгеге аштырыпкан бис Российжи экономиканың элээн улуг кезии **ам-даа "хөлегеде" артпышаан.**

Күрүненің кошкак чоруунуң, эргежок чугула чаартылгаларны чорударынга ооң туруш чок чоруунуң илерээшкиннериниң бирээзи күрүненің, ылаңгыя даштыкы оре-ширениң хөлүн эрттир мөөңнелиишкини болган. Структуражыдыышкынны чаңгыс эвес удаа чорутса-даа, күрүне оре-ширезиниң үүргези чурттуң хөгжүлдезинге айыылды тургусса хөңнү. Мооңнеттинген оре-ширелер оларның хандырылгазынга болгаш өрени дуглаарынга бюджеттиң орулгаларының үштүң биринден эвээш эвес хирезин чарыгдаарынче бисти чыгап турар. Айтырыг чогум үүдел дизе, өре-шире эвээжевейн турар. Ындыг структуражыдыышкынның дайлымы-биле ол эвээжевейн, харын-даа үүгле озуп турар.

Бистер популисчи политикага үндезилеттинген экономиканың майыының долаа кылдыр туттурган кижилери дег апардывыс. Косметиктиг хемчеглериниң дузазы-биле аарыгларны эмнээр деп оралдашкан бис. Келир үеже угланган системалыг, чугула шиитпирлерни хүлээп алырын доктаамал соңгаарладып келди.

Бистиң дуржулгавыстан кичээндириглерни үндүрүп, экономикага күрүненің **кол ролю** ол дээрге кандыг-даа чигзиниишкин чокка **экономиканың хостуг болур чоруун камгалаары-дыр.** Бистиң стратегтиг угланыышкынывыс мындыг: чагырып дужаарын эвээжеткеш, сайгарлыкчы ажылды хостуубиле чорударынче — **хостуубиле бүдүрериниче, садыглаарынче, инвестиция бээринче кичээнгейни салыры.**

Экономикага күрүнеден башкарылганың алыс утказы — чагырып дужаар быраларже хандыкшывазы, чамдык адырларже күрүненің холгаарлавазы, шилиттинген бүдүрүлгелерни болгаш рынноктуң киржикчилерин деткивези, а хуу эгелээшкиннерни болгаш өнүүнүң бүгү хевирлерин камгалаары.

Эрге-чагырганың сорулгазы — рынноктуң ажылын хандырып турар күрүне институттарының ажылын чогумчудары. Езулуг хамаарышпас суд болгаш эрге-хоойлу камгалаар органнарның дээштиг системазы чокта туруштуг хөгжүлдени чедип ап шыдавас бис.

Бир эвес чаңгыс аай экономиктиг болгаш эрге-хоойлулуг байдалды тургуспас болзувусса, чаңгыс-даа национал программа чедиишкинниг болбас дээрзин онзалап айтыр бодадым. Федеративтиг күрүнеге ол дээрге — аксиома-дыр. Ынчалза-даа бөгүн чуртта экономиктиг ажыл-чорудулгада кызыгаарлаашкын чер болганда — федералдыг, девискээр болгаш тус чер чагырганларында бооп турар.

Федералдыг эрге-чагырга чуртта ажыл-агый чорудулгазы дээш чаңгыс аай негелделиг, харыысалгалыг болур. Ынчалза-даа девискээрлерде органнар тарааны үндүр соортүрүн ховар эвес хоруг-дап, арага продукциязын садыглаарын кызыгаарлап, боттарының банкыларынга "оске" филиалдарны тургузарынга шаптыктап турар. Акша-хөрөңгинин, бараан-нарның болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң хостуг саарлырынга моондактарны таварыштырып турар. Чованчыг болгаш бужар чүве-дир! Ажыктыг-даа бооп болгай-ла, ынчалза-даа ындыг үүлдер бисти катастрофага чедирер. Бараанарның, кижилерниң болгаш ачы-дуза чедирилгезинин хостуг болурунуң дугайын 1957 чылда Римге Европаның дыка хой күрүнелери дугуржуп алган болгай. Ол үүлдер боттанып-даа турар. Бис ол үүлдерни чаңгыс аай күрүнеге боттандырарын чедип албаан бис.

Девискээрлерде эрге-чагырганың экономиктиг хосталгаларны кызыгаарлаарынче угланган кандыг-даа ходелиишкиннерин конституцияга дүүшпес деп көргеш, ойтур шавар херек. Маңаа хамаарыштыр буруулуг болган албан-дужаалдыг кижилерни кезедир аттаар. **Девискээрлер бүрүн эргелер дээш эвес, а инвестициялары болгаш күш-ажыл курлавырларын хаара тудар дээш адааннажыр ужурлуг.** Бо үүлдерни ажыл-агый чорудулгазының байдалын баксыратпайн, чүгле экижидип тургаш, чедип алыр.

Бистиң экономикавыстың чамдык адырларын хөгжүдеринге киржиринден күрүне чоокку үеде чайлавас дээрзин миннир ужурлуг бис. Күрүненің бо ажылдарга дорт киржириниң дугайын чугаалап турарым ол. Бүтпезе-даа оон чайлавас бис. Чижээ, камгалал-үлетпүр комплекизин көрээли. Стратегтиг чугула адырлар күрүненің доктаамал кичээнгейиниң товүнге турар.

Хүндүлүг депутаттар, Федерация Чөвүлелиниң кежигүннери!

Бистиң чуртувуста ажылагыйжы климат дыка оожум экижип, ам дээрезинде таарымча чок бооп артпышаан. Сайгарлыкчы ажыл будулгаазыннарлыг, үндүрүглер улуг. Бүдүрүлгелерни бүрүткээриниң механизми — нарын, **хыналдалар — төнчү чок.** Күрүненің эргелеп-башкарылга органнарының эрге-хүлээлгелери чамдык таварылгаларда коммерция организацияларының эрге-хүлээлгелери-биле холужуп калган. Ындыг байдал-биле эптежип болбас бис, ону оскертир херек. Бо талазы-биле Чазак, Чазактың Даргазы идепкейлиг ажылдаар ужурлуг. **Чамдык төп ведомстволарда ажыл-агый эрге-хүлээлгелерин чагыргалар эрге-хүлээлгелери-биле холуштуруп турарын билир бис.** Канчап-даа таарышпас чүве-дир, ол дээрге шын угаан-бодалга болгаш амгы күштүг хоойлужудулгага чоруткек бооп турар.

Бирээде, **өнчү эргелерин камгалаарын хандырар апаар.** Күрүне бүдүрүлгелериниң ажыл-чорудулгазының дугайында информацияны акционерлериң билип алырын магадылаар, оларның капиталын болгаш шыгжаткан хөрөңгизин "чуур" аргаларны кызыгаарлаар. Хамаатыларның өнчүге эргелерин камгалаар, оларның чурттаар өнчүзүнге, чер участоктарынга, банкыларда шыгжадыгларынга, оске-даа шимчээр, шимчевес өнчүлеринге магадылалдарны хандырар ужурлуг. Чүнүң-даа мурнунда черге, шимчевес өнчүге хамаарыштыр дүрүмсаавырларны бадылаваан черлерге хуу өнчүлүг болур эргениң үндезиннерин ажыкчарлыг болдурары чугула. Бо дээрге кончуг чидиг айтырыглар. Оларны оваарымчалыг коруп, шиитпирлээр угланыышкынче бурунгаарлаар херек. Бо айтырыглар — Чазактың болгаш Федералдыг Хуралдың кады чорудар ажылы-дыр.

Ийиги угланыышкын — адааннажылга негелделериниң дең болурун хандырары. Богүн күрүне чамдык бүдүрүлгелерни ямбылыг коруп турар, оларның электри энергиязынга тарифтери чавыс, олар орелерин толевейн турар, олар хой санныг чиигелделерни ап турар. А оске бүдүрүлгелерни ап коорге, олар эренгей деңэргелиг-даа болза өскелериниг базындырып, херек кырында ямбылыгларның өрезин толеп турар. Ынчангаш бүгү үндезин чок чиигелделерни болгаш артык эргелерни, бүдүрүлгелерге берип турар дорт болгаш чайык субсидияларны кандыг-даа чылдагаан тып келзе, солуур херек.

(Уланчызы 3-кү арында).

Россия Федерациязының Президентизи В. В. Путинниң Россия Федерациязының Федералдыг Хуралынга Айыткалынга хамаарыштыр ЧУГААЗЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

Чылдагааннарны кажан-даа тып ап болур. Күрүне хөренгизин, чөпшээрелдерни, квоталарны хуваар үеде оларның дең болурун хандырары, буураан черлер айтырыын шиитпирлээрде соңгулда ажыглаарын чайладыры эргежок чугула. Бо дээрге күрүненің ажыл-чорудулгазынга чугула, ынчалза-даа аарышкылыг айтырыг-дыр. Чамдык девискээрлерде бо айтырыг дээрге, чамдык девискээрлерде политиктиг болгаш экономиктиг адаанныжылга кылып турар кижилер-биле олүржүп-чидиржиниң чепсээ апаар.

Үшкү угланыышкын — сайгарлыкчыларны административтиг дарлаашкындан хостаары. Күрүне бизнеске эмин эрттир холгаарлаар чоруктан чоорту чаңгаар ужурлуг.

Дүжүметтериң боттарының кара туразында аажылаар, хоойлужудулга нормачижектерин боттарыныбиле шиитпирлээр чоруктары төпте-даа, чер-черде-даа сайгарлыкчыларны куду көрүп турар болгаш коррупцияга таарымчалыг байдалды тургузуп турар. Дорт ходелир хоойлуларны ажыглаарын, ведомство аайы-биле айтыышкыннар бээрин соксадырын, норма-чижек актыларын шын эвес ажыглаар чоруктарны соксадырын хандырар херек. Оон аңгыда бүдүрүлгелерни, экспертизаларны бүрүткээрин, инвестиция толевилелдерин дугуржуп-чугаалажырын, оске-даа үүлдерни бодүүнчүдүп, шиитпирлээри чугула. Мындыг янзылыг айтырыгларны канчаар шиитпирлеп турарын бо залда олурар кижилер билир, боттары шиитпирлеп азы хайгаарап турган болгай.

Дорткү угланыышкын — үндүрүг онаарын чиигедири. Богүнгү байдалды ап көөрге, үндүрүг системазы үндүрүг толээринден массалыы-биле ойталаар чоруктарны болдуруп, экономиканы "холегеже" чыгап, инвестицияның идепкейлиг болурун эвээжедип, адактың соонда Россияда бизнестің адаанныжыр аргазын бадырып турар. Ниитизи-биле алырга, Россия күрүненің адаанныжыр аргазын бадырып турар. Үндүрүг системазын чаартыр талазы-биле баштайгы базымнарны кылган Бо орук-биле улам бурунгаарлап көрээли. Бир эвес эскерген болзунарза, бо айтырыгже үш дугаар эглип, чугаалап турарым ол-дур.

Ам күштүг бооп турар каайлы системазын ажыктыг деп база санап болбас. Тарифтерни өстүрүп тургаш, чурттуң бараан бүдүрүкчүлерин камгалап болур деп хоозун чугаалар калбарган. Бодум безин ынчаар бодап турганымны силерге шыныбиле чугаалап тур мен. Ынчалза-даа каайлының амгы чагыргазының үезинде, шуут демдеглеп тур мен, каайлының амгы чагыргазының үезинде шыдыг система үүле коррупцияны камгалап, деткип турар-дыр. Ынчангаш каайлы системазын боттуубиле бодүүнчүдүп, тарифтерни таарыштыр көөр үе келген.

Бешки угланыышкын — сан-хөө инфраструктуразын хөгжүдери. Банк системазын амыдырап шыдавас организациялардан арыглаар херек. Банк ажыл-чорудулгазының ажык-чарлыг болурун хандырар херек. Фонд рыногу инвестицияларны мобилизаастаарының боттуг механизми болур, оларны экономиканың эн-не перспективтиг секторларынче чорудар херек.

Алдыгы угланыышкын — боттуг социал политика болур. Оны алды дугаар деп чугаалап тур мен, ынчалза-даа ужур-дузазының талазыбиле бирги черге тургускан болза эки турган ийик. Бүгүниити күрүне патернализминиң политиказы бөгүн экономиктиг болдунмас болгаш политика талазы-биле база бүтпес. Оон ойталаар херек, сан-хөө курлавырларын улам чөптүг ажыглаары эргежок чугула, хөгжүлдени сайзырадырына ажыглаар херек, кижиниң бар аргаларын оттурар херек, боду дээш, чоок кижилериниң амыдыралы дээш кижилериниң харыысалгазын оттурар херек.

Социал политика — ол дээрге үүгле херектиг кижилерге дузаламчы эвес-тир, инвестициялар дээрге кижилерниң чаагай амыдыралдыг болурунуң, оларның кадык-шылынның, оларның профессионал, культура, хууда хөгжүлдезинің дозу-дур. Чогум-на моон ужурунда бис кадык камгалалын, өөредилгени, культураны мурнады хөгжүдеринче бүгү үүлдерни бээр бис.

Социал деткимченің амгы системазының үндезини адрес чок социал дузаламчылар болгаш чиигелделер бооп турар, ындыг чоруктар күрүне хөренгизин чашканнаар чоруктарны болдуруп турар, бай-шыырак кижилер хойниитинің чаагай үүлдерин ядыыларның күсели-биле ажыглап турарлар. Эренгей халас өөредилге болгаш кадык камгалалы херек кырында ортектиг бооп турар, чедимчези эвээш кижилерге колдуунда-ла ажыглаттынмайын турар, уруглар пособиези азарганчыг, чыл-чылыбиле толевейн турар, пенсиялар база эвээш, кижилериң боттуг киирген үлүүн барымдаалавaан.

Күрүнеден мегелээр үүлдер тургустунган, бо залда олурганнарга ону сагындырары артык эвес, хой санныг хоойлуларны хүлээп ап тур бис, олар боттуг акшаландыышкын-биле хандыртынмаанын баш удур билип турар бис. Бодүүнү-биле политиктиг коньюктурадан кандыг-даа шиитпирни үндүр кызып турарывыс ол-дур ийин. Эмин эрттир хой социал хүлээлгелерни кызыргаш, арттырып алыр үүлдеривисти шыңгыы күүседиринден оске үве чок. Үүгле ындыг арга-биле улустуң күрүнеге бүзүрелин катап тургузуп болур бис.

База бир национал сорулга болза пенсия системазын сан-хоо-биле турум хандырары болур. Күрүне аңаа кризис тургуспас ужурлуг, Россияның чонунуң дүрген кырыырын чайладыр ужурлуг. Ону чедип алырда пенсияларның чыылда саңхөө механизмин шиңгээдип алыры эргежок чугула. Бо системаже таптыг, үе-үелеп шилчиир херек, бо угланыышкынче ыяап-ла шилчиир апаар бис.

Бо социал политиканы база социал чаагай амыдыралга дүгжүр, бүгү улус шилчиир принциптерге үндезилеп чорудар бис. А дузаламчыны үүнүн-даа мурнунда боттарының орулгалары амыдырапчурттаарының адаккы хемчээлинден эвээш орулгалыг кижилерге бээр бис. Сайыттарның уруглары уруглар пособиезин албайн барып болур, а банкирлерниң кадайлары — ажыл чоктарга бээр пособиени албайн барып болур.

Хүндүлүг коллегалар!

Эрге-чагыргаларның шиитпирлиг эвес чоруунга, күрүненің кошкак бооп турарынга, бо үүлдерниң экономиктиг болгаш оске-даа реформаларны саададып турарынга бүзүрдивис. Эргечагырга черлери хоойлуга болгаш оларга дүүштүр тургускан чаңгыс аай күүсекчи органнарга даянып, ажылдаар ужурлуг.

Бис "орчулуктарны" болгаш аңгы-аңгы "ортулукчуганнарны" тургузуп алган бис, ынчалза-даа оларның аразында идегелдиг көвүрүглерни тутпаан бис. Бисте амга чедир эрге-чагырганың янзыбүрү деннелдериниң аразында ажыктыг, кады ходелир механизмни тургузуп шыдаваан бис. Бис ол дугайын силерниң-биле хой удаа, үргүлүү чугаалажып турар бис. Топ болгаш девискээрлер регионалдыг болгаш тус чер эрге-чагырганы боттарының аразында чаржып, бүрүн эргелер дээш чаржып турарлар. А оларның бот-боттарын узуткап турар сегиржип алыышкыннарын корум-чурумга болгаш үүлгелиишкиннерге туралыг кижилер анаа-ла хайгаарап, күрүненің ажыктыг ажылдаар аргаларын боттарының сорулгаларынга ажыглап турар. Оларның чамдыктары ындыг байдалды келир үеде ажыглаарынга чүткүп турар.

Эрге-чагыргада мындыг "вакуум" күрүне эрге-хүлээлгелерин хууда корпорациялар болгаш кланнар ээлеп алыр байдалга чедирген. Олар хууда холеге болүктери-биле, салдар чедирер болүктерибиле, айыыл чок чоруктуң чигзинчиг албаннары-биле байып, информацияны хоойлу-дүрүмге чоруштур ажыглап турар.

Оон-биле кады күрүне эрге-хүлээлгелери болгаш күрүне институттары сайгарлыкчылардан садып алыкчылардан садып ап болбас силер азы садыпкан, хуужуткан азы ажыглаары-биле дамчыдып берипкен лизинг деп состербиле ылгалып турар. Күрүне албанынга профессионалдар херек болгай, оларга кара чаңгыс негелде хоойлу болур. Ону сагывас болза, күрүне коррупцияже орукту ажыла бээр, ынчанмас болза хоржок, ол анаа-ла демократтыг орук болбайн баар.

Кара чаңгыс диктатура дээш бистиң туржуп турарывыстың чылдагааны ында, ынчанмыже ындыг чугаа хой кижилерге таарышпайн турарын билир мен. Күрүне кара чаңгыс болгаш бүрүн эргелиг ээ болур дээрзиниң кызыгаары ында. Соолгу шиитпекчи кайда турарын чугаалаары безин берге-дир, оон каяа холгаарлашпазын дорт чугаалаары безин берге-дир.

Бистиң политикавыстың мотору күүсекчи эрге-чагырганың инициативтиг болгаш харыысалгалыг федералдыг органнары болур. Оларның бүрүн эргелериниң үндезини — күүсекчи эрге-чагырганың — күүсекчи аргазы быжыг болзун дээш конституция езугаар бүрүн эргелерин камгалаары, ниити күрүне мандадынга ону камгалаары дээш конституция хүлээлгелерин камгалаары, Президентини конституция езугаар соңгааны дээш бүзүрел-дир. Чаңгыс аай стратегтиг иштики болгаш даштыкы политиканы чорудары-дыр.

Ынчалза-даа девискээр болгаш федералдыг тус чер органнары-биле дугуржулга чокта мындыг ажылдар канчап бүдерил! Чер-черде эргечагыргалар ходелип, ажылдаар орган болур ужурлуг. Алыс утказын алырга, оларның конституция езугаар эргелери, ниити күрүне бүрүн эргелери күүсекчи эргечагыргаларга хамааржыр, Президентини демократтыг езу-биле соңгуур, стратегтиг чаңгыс аай стратегия даштыкы политика-биле холбаалып болур ужурлуг.

Ынчалза-даа девискээр болгаш тус чер эрге-чагыргаларының аразында ажылагыйны дугуржуп, чугаалашпас болза, үүнү-даа чедип ап шыдавас. Чер-черде эргечагыргалар идепкейлиг ажылдаар ужурлуг. Утказын алыр болза, чурттуң иштики болгаш даштыкы политиказын чугаалажырынга күрүненің бүгү курлавырларын хаара тудары негеттинип турар-дыр.

Демдеглээр үүвевис болза Россияда чуртту хөгжүдерининиң чаңгыс аай стратегиязын хөгжүдери-биле чер-черде эрге-чагыргаларны хаара тудары бооп турар.

Россияда федеративтиг харылзааларны амга чедир хөгжүдүп албаанывыс болгай, ынчалза-даа ооренир күзелдиглерни шилип албаанывыс болур.

Россияда федеративтиг харылзааларны чедир тургуспаанывысты болгаш хөгжүтпээнивисти миннир ужурлуг бис. Девискээрлер аайы-биле бот-тускайлаң чорукту күрүнени оскээр организастаар үүл кылдыр көре берген. Кезээде-ле күрүнени быжыглаарының дугайын үргүлүү чугаалажып келдивис, чылчылда чугаалажып келдивис. Ынчалза-даа бүрүн эргелиг федеративтиг күрүне тургустунмааныи демдеглеп тур мен. Бисте бар, тургускан үүве болза, буурадып каан күрүнсдир ийин

Россияның Конституциязын 1993 чылда хүлээп ап турда федеративтиг күрүне болурун төлептиг сорулга кылдыр көрүп турган, аңаа хамаарыштыр хой болгаш кызымак ажылдаар ужурлуг турган 90 чылдарның эгезинде топ девискээрлерге улуг эргелерни берген турду. Ол дээрге медерелдиг, ынчалза-даа таваржыр ужурлуг политика турган. Ынчалза-даа ол Россияның удургукчуларынга кол-ла үүвени чедип алыр угаан-сарыылдыг политика турган, оларның чамдыызы албадаашкын политиказы турду. Ынчалза-даа ол политика үндезинниг политика турган. Оон үндезини бар, ол Федерацияны оон кызыгаарынга хевээр арттырган. Аңаа чедир турган үүлдерни шүгүмчүлээри белен болбайн аан, ону миннир херек.

Ынчалза-даа чамдык субъектилерниң эрге-чагыргалары топ эрге-чагырганың быжыг болурунга чигзинип эгелээн. Олар оон харыызын үр-даа манаваан. Силерниң кичээнгейиңнерни хаара тудар үүвем болза, аңаа харыының топтен эвес, Москвадан эвес, а хоорайлардан болгаш суурлардан келгени болур. Тус чер бот-башкарнылгазының органнары боттарынга, колдуунда-ла Федерация субъектилериниң бүрүн эргелерин ап эгелээн. Амгы үеде эрге-чагырганың бүгү деңнелдери бо аарыг-биле аараан. Бо аарыгны чайладыры — бистиң шуптувустуң хүлээлгевис.

Федеративтиг шиитпирлеттинмээн эң чидиг айтырыгга Чечен Республика хамааржыр Республикада байдал дендии чидиглелген, оон девискээри Россияга делегей терроризми чыглыр чер апарган. Оон бир чылдагааны күрүненің чаңгыс эвиниң аңаа турбааны. 99 чылдың Чечнязы мурнунда кылган частырыгларывыстың дугайын сагындырган. Россияның буурап чарлырынга айыылды террористерге удур чоруткан операция чайлаткан, профессионал шериг кижилер күрүненің толептиг чоруун болгаш бүрүн-бүдүн болурун камгалаан. Оларга чавыс могейдивис! Ынчалза-даа оон оон ортээ дендии улуг...

Федерация Човүлелиниң хүндүлүг кежигүннери!

Күрүне Думазының депутаттары!

Федерализмни быжыглаар талазы-биле бистиң баштайгы базымнарывыстың бирээзи федералдыг округтарны тургусканы болгаш Россияның Президентизиниң төлээлерин ол черлерге томуйлааны болгай. Бо шиитпирниң утказы — чамдык бодалдарда илереп, дыңналып турары ышкаш, девискээрлерни ултаттырары эвес-ле болгай, ол дээрге президентиниң албан структураларын девискээрлерге үстүнден куду быжыглаары-дыр. Ол дээрге административ-девискээр кызыгаарларын оскертири эвес, а эрге-чагырганың ажыктыг болурун бедидер дээни ол-дур.

Девискээрлер эрге-чагырганы кошкадыры эвес, а федерализмни быжыглаарынга аргаларны тургузар дээни ол-дур.

Онзалап демдеглээйн: округтарны тургускаш, федералдыг эрге-чагырга девискээрлерден ырай бербээн, а чоокшулап келген.

Хөй-ниитиниң бодалы Президентиниң бүрүн эргелиг толээлерингe озалдыг бодалдарны илереткен. Олар (бүрүн эргелиг толээлер) "хемчег алыр хылыш" болгаш топтүң болгаш девискээрлерниң аразында бюрократтар-холбаштырыкчылар-дыр дижип турар. Ынчанмыже бис черче федералдыг албан-хаакчыларның санын кызырбышаан, оларның бирдемниг, ажылдаар аргалыг болурун чедип алыр деп турар бис. Федералдыг бүрүн эргелиг толээлерниң эрге-хүлээлгелерин тодаратпышаан, оларның ажылын девискээр администрацияларынга болгаш девискээрлерде чонга ажык-чарлыг болган турарын чедип алыр бис. Эрге-хүлээлгелерни үлегерлеп-катаптаарындан хууда бот-харыысалганы күштелдиреринче шилчип турар бис.

Бүрүн эргелиг толээлер боттарының округтарынга айтырыгларны чоптүг шиитпирлээринге дузалаар. Ынчалза-даа олар девискээрлерниң соңгуткан даргаларының эрге-хүлээлгелерингe холгаарлавас. Бүрүн эргелиг толээлерниң ажылының чоленгинижи үүгле хоойлу болгаш оларга берген бүрүн эргелер болур.

Кажан чер-черде эрге-чагырга органнары Россияның Конституциязын болгаш федералдыг хоойлуларны, Россияның хамаатыларының чаңгыс аай эргелерин болгаш хосталгаларын хажыда бээр болза, федералдыг киржилге тургустуна бээр, бистиң ийиги базымывыс ындыг.

Бөгүн девискээрлерде күрүне органы азы албан-дужаалдыг кижи хоойлу азы оске-даа норма эрге-хоойлу актызын азы федералдыг хоойлужудулгага чоруштекек болганын айыткан суд шиитпирин күүседиринден ойталап турар апарган. Судтуң щын эвес деп корген актыларын ажыглаарын уламчылап турар. Бо практиканы бистиң амыдыралывыста чер болганда ажыглап турар. Федералдыг эрге-чагырга бооп, Конституцияга үндезилеп ажылдап турар россий судту ынчаар бастып болбас, оон-биле эптешпес бис. Бистиң күрүневис болза, федеративтиг эвес, а дедир топчүткен күрүне-дир, бо херектиг эчизинге чедиреринің дулгүүрүн ам-даа тургуспаан, мээң чугаамның утказы ындыг.

Федералдыг эрге-чагырга, Россияның Президентизи маңаа чурумну тургузар эрге-хоойлу аргалыг болур ужурлуг. Девискээрлерниң удуртукчулары эрге-чагырганың чер-чер органнарынга салдар чедирер аргалыг турар, бир эвес олар конституцияга дүүшпес шиитпирлер хүлээп ап, хамаатыларның эргелерин бастыр болза, хемчег ап, чурумну тудар. Кандыг-даа таварылгада девискээрлерде эрге-чагыргаларның бүрүн эргелерин кошкадып болбас бис. Ол дээрге федералдыг эрге-чагырганың даяныр звенозу ышкажыл.

Холгаарлап, эдип-айтырының ындыг янзылыг институттары делегейниң дыка хой федеративтиг күрүнелеринде бар. Оларны кончуг ховар ажыглап турар, а үнүп кээп турар ындыг янзылыг чөрүлдээлер конституцияны болгаш федералдыг хоойлуларны тодаргай сагып, күүседириниң идегелдиг магадылалы бооп турар. Ам безин бо айтырыгны чугаалажып эгелеп турар үеде Россияның девискээрлери чурумну сагып, тургузуп эгелээн.

Бистиң оон дараазындагы базымывыс — Федерация Човүлелин чаартыры. Ол дээрге база-ла демократияны хөгжүдер угланыышкынче, парламент ажыл-чорудулгазының профессионал эргелеринче шимчээшкин-дир. Федерация Човүлелин тургузар принциптерни өскертири дээрге күрүне амыдыралының кол айтырыгларының талазы-биле Россия Федерациязының субъектилериниң удуртукчуларының болгаш күрүне баштыңының доктаамал харылзаалыг ажылдаар дугайында айтырыгларны, ниити күрүненің чугула айтырыгларын белеткээрингe болгаш хүлээп алырынга девискээрлерниң киржилгезиниң дугайында айтырыгларны тургузуп келир. Ындыг хевир болза Россияның Президентизиниң чанынга Күрүне Човүлели бооп болур, ол идеяны чамдык губернаторлар саналдап киирген, чурттуң Президентизи кижи болганымда, ону деткиирингe белен мен.

База бир айтырыгга доктаар бодаан ийик мен, ол болза мэрлерниң болгаш муниципалитет тургузуглар баштыңнарының девискээрлер удуртукчулары-биле чер болганда калбартып турар демисели-дир. Бо демиселди ховар-ла дээн таварылгада тус чер бот-башкарнылгазының эрге-ажыын камгалап турар эрге-чагырга институду деп санап болур. Тус чер бот-башкарнылгалары мэрлер-биле изигленишкеш, оозун анаа-ла соксадып каар. Бодун хууда өрү көөр чорук, эрге-чагыргаже чүткүүр бодалдар кижилерниң боттуг эрге-ажыктарын камгалаары-биле канчап-даа дүүшпес болгай.

Федерация субъектилериниң удуртукчуларының болгаш хоойлужудулга хуралдарының удуртукчуларының харыысалгазын бедидерде муниципалитет тургузугларның даргаларының харыысалгазын бедидери эргежок чугула. Тус черниң бодунуң бот-башкарнылгазын улам ыңай хөгжүдери эргежок чугула. Тус черниң бот-башкарнылгазы федералдыг Конституцияның камгалалында болгаш Россияга улусчу эрге-чагырганың фундамент үндезини бооп турар.

Хүндүлүг коллегалар!

Богун бис үүнүп-даа мурнунда эрге-чагырга органнарынга корум-чурумну тургузар сорулганы салган бис. Ынчалза-даа ол — тончу сорулга эвес, а күрүнени модернизастаарының эң баштайгы үе-чадазы бооп турар. Федералдыг девискээр болгаш черче эрге-чагыргаларның курлавырларын каттыштырып тургаш оске-даа нарын сорулгаларны шиитпирлээр апаар бис. Оларның эң кол негелделери болза:

турум ниитилел хөгжүлдезиниң магадылалы болур, кижи эргелерин сагыырының магадылалы болур, ажыктыг күрүнени тургузары болгаш политиктиг системаны сайзырангайжыдары;

чурттуң хамаатыларын бүгү долу политиктиг болгаш социал-экономиктиг эргелер-биле хандырар сорулга-биле федерация субъектилериниң аргаларын херек кырынга деңнээри;

Россияның экономиказын хостуг сайгарлыкчы чоруктуң болгаш хамаатыларның ажыл-агыйжы инициативазының экономиказы кылдыр хөгжүдериниң эрге-хоойлу магадылалдарын тургузары; Россияның бүгү девискээринге экономиктиг стратегияны ылап болгаш ажыктыг чорударын хандырары.

Бо үш сорулганы бистиң күрүне болурувусту быжыглаары-биле чайгылыш чокка шиитпирлээр бис. Ону чедип алыры-биле богүнден эгелээш, эрге-чагырганың бүгү деңнелдериниң болгаш чадаларының күженишкиннерин мооннеп, ажылдаар хүлээлгелиг бис.

Чугаамны доозуп тура, күрүнеде албан хаап турар кижи бүрүзү бодунда харыысалга бар деп үүвени угаап-бодаар, күрүне болгаш бүгү россий ниитилелдиң мурнунга харыысалгалыг дээрзин сагындырар бодаан ийик мен. Бо харыысалганы депутаттың, губернаторнуң, Чазак кежигүнүнүң мандадында айыткан. Албан-дужаалдарывыс аңгы-аңгы бооп турза-даа, бистиң шуптувуста ниити хүлээлгевис бар. Ол дээрге удустуң мурнунга хүлээлгевис, бистиң чуртувустуң мурнунга хүлээлгевис-тир.

Богун Россияга анаа-ла аазаашкын кылган херээ чок. Хой удаа аазаашкыннарны кылып келдивис, оларны күүседириниң хуусаалары эрткен. Берге болгаш турум эвес амыдыралдың он чылдары эки амыдыралче боттуг оскерилгелерни негээриниң четчир үези-дир. Россияның эрге-чагыргалары маңаа оскерилгелерни чоокку үеде чедип алыр хүлээлгелиг.

Бо сорулгаларны чедип алыры берге деп үүвени бистиң шуптувус билир бис. Ынчалза-даа угаан-сарыылывыс болгаш тура-соруувус бисте бар дээрзинге бүзүрээр мен.

Бир эвес ындыг болур болза, түңнелдер база костүп кээр.

Ынчаарда турум чорук болгаш национал депшилге чедип кээр.

Россияга чеднишкин болгаш чечектелишкин чедип кээр.

Кичээнгейиннер дээш, четтирдим!

Президентиниң ажыл-албаны

АЛДЫН ТЫВЫЖЫ:

БӨГҮН БОЛГАШ ДААРТА

Үе-дүптен бээр алдын деп ыланнааш казымал эртине кижи торелгетениң бурунгаар хогжүлдезинге канчаар-даа аажок салдарны чедирип, балдыршыдалдын, күчү-күштүң хемчээкчизи болуп келген.

Тывага алдын тывыжы улуг сайзыралды ТАР үезинде алган-даа бол, ол амдыгаа дээр бистиң республикавыстың экономиказында соолгу эвес рольду ойнап турар.

ТР-ниң Чазааның бо адырже улуг кичээнгейни угландырып келгениниң түңнелинде казып тыпкан үнелиг металлдың хемчээли, арыг дензизи чылдан чылче ковудеп кел чоруур. Ийи-үш чыл бурунгаар республика девискээринде ажылдап турар алдын тывыш бүдүрүлгелери ниитизи-биле чылда 750-800 килограмм алдынны казып тып турган болза, 1999 чылда ук коргузуг бир-ле дугаар 1 тоннаны ажып, республика бюджединче эвээш эвес түңнүг акша-хөренгини киирген.

Эрткен неделяда ТР-ниң Президентизи Ш.Д.Ооржак "Ойна" алдын тывыш артелиниң "Дальний" уургайынга база "Нойон" ниитилелдиң болгаш Тывада бойдустуң курлавырларын комплекстиниби-биле шиңгээдип алыр институттуң Копту деп черде шенелде бүдүрүлге черинге чедип, ында ажылдап турар алдынчыларның ажыл, амыдыралы-биле таныжып чорааш, алдын тывыжынга болгаш келир үедеги перспективаларга хамаарыштыр мынчаар чугаалаан:

Республиканың Чазааның Мурнунда салдынган колкол сорулгаларның бирээзинге алдын тывыжының хемчээлин калбартыры, ону чылда 2-3 тоннага чедирери болур. Ындыг үүл бистиң экономиказыска кончуг улуг идигни болгаш магадылалды, даартаны амыдыралче бүзүрелдиби-биле көөр арганы бээр.

Мээң мында богун чедип келгенимниң кол чылдагааны чүгле алдын тывыжы-биле эвес, а чоокку келир ойгу перспективалар-биле база холбашкан. Херектиң ужуру чүдел дизе, Тожу, Каа-Хем ыйгылааштарында казымал байлактарны шиңгээдип алырының программазын езугаар бо черлерге даг-руда үлетпүрүнүң баазазын тургузары кордүнүп турар Каа-Хемни кежилдир ковүрүгну тутканывыстың ужуру-даа ында. Удавас маңаа чес, коргулчун холумактыг рудаларның тывыжы эгелээр

Моон мурнунда ук сорулгаларны боттандырарынга аргыжылга айтырыының шиитпирлеттинмейн келгени шаптыктап турган үүве болза, чаа ковүрүгнүң ажыглага киргени база Кызыл—Бояровка—Тоора-Хем аразында оруктуң тудуунуң дооступ турары-биле делегейде ховар дээн металлдарның рудаларын Хову-Аксының комбинадынга саат чокка чедирип, аңаа болбазырадыр таарымчалыг арга тыптып келген.

Маңаа бир үүлдү онзалап демдеглээри чугула. Тускай мергежилдиглериниң шинчилеп тодаратканын езугаар алырга, Кызыл-Таштын деп черде цинк, чес рудаларының орулгалыг чоруу 29 хуу болуп турар. Ол болза барык 1 млн тонна цинк-тир. Бир металлургия комбинадының 50-60 чылларда ажылдаар чиг эдидир. Ындыг болганда республиканга металлургия адырын хөгжүдер орук боттуу-биле костүп келгени ол ышкажыл...

Шериг-оол Дизижиковичниң четкени алдын уургайларында байдалды ТР-ниң бойдус курлавырларының сайыды К. С. Күжүгет ниитизи-биле чогумчалыг кылдыр тайылбырлап турар. Оон чугаалааны-биле алырга, агаар-бойдус алдынчыларга удаа-дараа шылгалдаларны "соңнеп" турзажок, А. А. Неволиниң удуртканы хой национал ды "Ойна" алдын тывыш артелиниң коллективи (ында ажылдап турарларның барык 30 хуузу тывалар) чыл тончузунге чедир планныг онаалдаларын — 150 килограмм алдынны күүседиринге бүзүрелдиглер.

ЭКИ ҮНЕЛЕЛДИ АЛГАН

Чаа өөредилге чылының бүдүүзүнде ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак найысылалдың школаларынга, яслисадтарынга чедип, чай дургузунда кылдынган белеткел ажылдарының түңнелдери-биле танышкан.

Шериг-оол Дизижикович корген үүлдериннге таарзынганын илередип, хоорай чагыргазының, оон өөредилге килдизиниң ажылынга эки үнелелди берип, кышкы одалга сезонунуң бүдүүзүнде ук объектилерде септелгебелеткел ажылдарын бедик деңнелге чорутканын демдеглээнинден аңгыда, чамдык черлерде ажыл-агый чорудулгазының, реформаларның негелделеринге үүлдеш чаа хевирлериниң тыптып келгенин онзалап айыткан.

№ 31 "Саяна", 7 болгаш 20 дугаарлыг ясли-садтар дег боттарының девискээринде бичежек дузалал ажыл-агыйлыг школа назыны четпээн уруглар албан черлери хоорайда хой. Ында картофельди, янзы-бүрү ногаа аймаан, капустаны сыңар-ла шаа-биле тараан, дүжүдүн ап эгелей берген. "Боттуң ажаап алган продукциязы аъш-чемге чарыгдалдарны эвээжедип, чаш уругларның озуп олурар организминге ажык-дузалыг витаминнер сиңген янзы-бүрү блюдаларны белеткээр аргаы берип турар" — деп, яслисадтарның эргелекчилери чугаалап турарлар.

Школаларда байдал база багай эвес. Иштики, даштыкы септелгени шынарлыг чорутканындан аңгыда, кудумчуда девискээрни аян-шинчи киирип, янзы-бүрү чечектерни долдур олурткан. Ылаңгыя № 5 гимназияның, № 14, 15 школаларның кылып чорутканы ажыл-хемчеглери демдеглексенчиг.

Ажыглалга киргениннен бээр үе-дүп болган суг, чылыг, одалга системалары эргижирээн школалар, уруглар садтарынга хамаарыштыр чугаалап тура, Шериг-оол Дизижикович чамдык объектилерге улуг хемчээлдиг капитал септелгени келир чылын эгелээринин, оон толевилелдозевилел документациязын амдыгааштан эгелеп ажылдап белеткээриниң чугулазын, аңаа негеттинер хой түңнүг акша-тогерикти кайыын тыварының орукторын дилээрин Кызыл хоорай чагыргазының даргазының оралакчызы В. В. Вусатыйга болгаш хоорайның өөредилге килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы З. В. Дехтярга айтып, канчаргадаа бо ажылдарга Чазактың талазындан дуза херек апарганын демдеглээн.

А. АЛАШ.

НОМЧУКЧУЛАР "ШЫН" ДУГАЙЫНДА

"Шын" солуннуң 75 чыл ою-биле бүгү номчукчуларынга, бижикчилеринге редакция коллективи байыр чедирбишаан, аас-кежикти күзеп тур.

СОЛУННУ ДЕРГИЛЭЭНИМ

Оон бээр 26 чылдар эрте берген. Бодум харым база ол хире турган Ынчаарда чай адакталып, август ай үнүп келген үе турган чүве. Ынчан ээлчеглиг шолээм үезинде ырак тайгада чурттап турар ада-иемге чедер дээш, Тээлиден Кызыл-Дагга чедип келдим. Авам, ачам суглар кадарчы даайым сугнуң хоюн кадаржып, Ак-Белдир деп чайлагга чайлап турганнар. Малчыннар чайлаа болур оран Ак-Белдир Кызыл-Дагдан 40 км. черде туруп турар. Кызыл-Дагга келгеш, сууриуң эн-не хой улус чыглыр чери совхоз конторазынга чедип келдим. Улустуң чугаазының ужу-кыдыын дыңнап турарымга, ийи хондур улаштыр суггур чаашкын чагган тайгаларже чеңгиир түү-даа чок, машиналар туруп турар деп мыңдыг Оон аңаа турумда, ол үеде кадарчылар почтачызы турган Григорий Лопсан-биле мендилежип, чугаалажы бердим. Мээн кайнаар бар чыдарымны билип алгаш, мынча диди: — Дүгде Көп-Соокте сигеннеп келген кадарчылар аттары бар, ам тайгаже чоруур деп турдулар, оларның бирээзин мунуп ал, ол чоруй тайгалар санында малчын аалдарның "Шын" солуннарын ээлеринге чедирип берип корем, ачам, даайым сугларның солуннары база ында болгай.

Почтачының чугаазын езугаар аттар турар бажыңга чедип келдим. Бажыңның херээжен ээзи суурда почта салбырының эргелекчизи турган Өшкү-Саар Хертековна Түлдүм авазының аржааннап чорааш чанар деп турарын меңээ чугаалады. Ачамның торели болур угбам Серемаа Седеновна Хертек мени көргеш амырап, кады чоруур эштиг болганынга өөрүп олурду. Түү-хоовусту белеткеп турувуста, почтачывыс Григорий Лопсан эндере чыглып калган "Шын" солунну оолдар-биле эккелдилер.

Дүүш соонда 67 харлыг кырган угбам Серемаа Седеновна-биле түү-хөөвүс-биле катай солуннарывыс дергилеп алгаш, суурдан үнүп чоруп, узун орукче чоруптувус.

Кады чоруур угбам Серемаа Седеновна бүгү назынының иштинде өөнүң ээзи Комбу Хертек-биле малчыннап ажылдап келгеннер. Хоочуннуң солун чугаазын дыңнап, Чыланныг-Аксы деп черге келдивис. Аттарывыс өткарып, дыштанып чугаалажып олурувуста, уруглар чанывыска чедип келдилер.

Бир кезек аалдарның солуннарын уштун бердивис. Оларның өөрүүру-даа аажок. "Ураа, чаа солуннар" — деп ол-ла черинге номчуп, бисти байысаап, шимээн-дааштыг холчок-ла турдулар.

Бис-даа улаштыр чоруп каан бис. Чедер чер аразы ырак боорга, аалдарга-даа кирбейн, Үзүк-Агы, Шойлук-Дыт деп чайлагларда малчыннар аалдарының солуннарын орук ара чоруп олура, хой бажы дозуп чораан бичии уругларга таваржып, солуннарывыс уштун бээривиске, оларның өөрүүрүн түү дээр.

Ол-ла чоруп олурувуста, имир дүшкен Адыр-Кара-Суг деп чайлагга, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры даайым, күүйүм Үруле, Канданнарның аалынга хонар ужурга таварыштывыс. Кырганымны өгже киирипкеш, бодум аттарының өзер, чонаан сойуп, өткарып салыпкаш, өгже кирип келдим. Даайым Кандан Херелович, күүйүм Үруле Шыыраповна солуннар эккелгенивиске өөрүп, паш долдур эздин дүлүп, чиң сарыг шайын кудуп, чугаасооттуг кежээледилер.

Дон-Чайлаг деп чайлагда аалдарның солуннарын ээлеринге чедирип бээрин дунмаларым Таня биле Хеймер-оола чагып кааш, чемненип алгаш, оруувус уламчылап чоруптувус.

База-ла кадыр даглар, сыннар соовуста калган, эртенги сериинни ажыглаанывыс ол. Элээн чер дөгүп келдивис. Мозага деп тайгага кырганымның аалынга кээп дүштүвүс. Кырганымның кады-кырааны хоочун кадарчы Комбу Хертек бистиң келгенивиске өөрүп, пашсавазын өткө тип, аъш-чемин хайындыра берди. Ол чайлагда 5-6 хире оглериң солуннарын берип каан бис.

Чоок-кавы Биче-Ак-Белдир деп тайгадан ол аалга хуузунда херектиг чораан мээң Кызыл-Даг школазынга 6-8 класстарга ырым башкызы чораан композитор Чыган Хертек деп кадарчыга ужуражы бердим. Мээң мунуп чораан Ыызырар-Хүреңнің ээзи ол болду. Бодунуң чанында чурттап турар аалдарның солуннарын ээлеринге чедирип бээрин диледим, ийиги таалыңны божутканым ол. Композитор-кадарчы бистиң мунуп келген аттарывыстан аңгы оске аттар-биле даарта Көп-Соокте сигенчилеринге аъш-чемнер чедирип бээрин чугаалады. Ол аразы база дыка херии чер-ле болгай. Сын кырыынга үне хадып келиривиске, аалывыстың хой инектери одектен үнүп турдулар. Өгже кирип келиримге, дорт харлыг бичии оглум удувушаан, шакты көөрүмге, эртенгинин 7 шак чаа-ла ажып турлу. Кожа огнүң ээзи даайым Доклай Херелович хоюн кадарып чоруй барган болду. Авам, ачам сугнуң өөрүшкүзү-даа аажок. Күүйүм Чапталмаа Маадыр-ооловна мени көрүп кааш өгге чедип келди. Ийи огнүң солуннарын барбамдан уштун, солуннар-биле аттыг аян-чоруумнуң соолгүзүн аалымга доктаатканым ол. Аалымга турган дунмаларым Майя, Тоня, Кызыл-оол суглар эккелген чаа солуннарже дүлдүне бердилер. Күүйүмге солуннарын тутсуп бээримге, ийи холдап, өөрүп хүлээп алды. "Номчуур чүве чок, бо чоокта солун келген эвес, амыраан-дыр бис" — деп чугаалады. Шак ынчаар кашкаш тайга, сыннар ажып, кырлап, "Шынны" дергилээн болгай мен.

Ынчангы дергилен чораан "Шынны" хүлээп ап турган бичии уруглар, оолдар ам эртем-билиглиг, ажы-төлдүг улуг кижилер болуп, янзы-бүрү мергежилдер чедип алган ажылдап, чурттап чорлар. Мээң-биле кады чораан кырганым, почтачы Григорий Лопсан, композитор-кадарчы Чыган Хертек болгаш кадарчыларым чамдыызы, хоокуйлер оске оранче аттаан аннар. Мээң кады чораан кырганымның оглу хоочун малчын Сандыжап Хертек, кадарчылар Зинаида, Кан-оол Норбулар, күүйүм Чапталмаа Маадыр-ооловна суглар болгаш оскелер-даа мээн ынчаарда "Шынны" дергилээнимге диригхеречилери болуп, чурттап, ажыл-ижин уламчылап чорлар.

Чимис АДЫГ-ООЛ.
Бай-Тайга кожуун.

ЧЫРЫК ОРУУМ БОЛГАН

Мен 1924 чылда торуттүнген мен. А "Шын" солун 1925 чылда үнүп эгелээн. Ынчангаш мен "Шын" солундан бир хар улуг, барыкла чажыт кижи мен.

1934 чылда он харлыымда чаа тыва бижикти өөренип апкан, номчуур, бижиримдаа шору апарган. Шак-ла ынчан Барыын-Хемчик кожуунуң Кара-Хөл сумузунуң эн ырак кыдыг арбаны Алаш бажы Даштыг-Холдуң бир дугаар арбанының чамдык өглеринге "Шын" солун костүп келгилээн. Арбанның мурнакчы араттары "Шын" солунну ынчан чагыдып алырга кээп эгелээни ол чүведир. "Шын" солуннуң бир-ле дугаарын бистиң өөвүске эккелгени меңээ улуг өөрүшкү болган чүве. Солунну эн-не баштай номчааным ол. Чүгле бодум номчуур эвес, эштеримбиле кады оглерни кезий маннап тургаш, номчуп берип турган мен. Ынчан чаа тыва бижик кичээлдеринге "Шын" солуннуң ниити номчулгазын эрттирип турганын сактып олур мен. Ажыы-биле чугаалаарга, "Шын" солунну моорейлежип номчуп турган. Чаа бижик башкызы бодунуң холунуң судалын тудуп, алдан катап согарының аразында кым эн-не хой состер номчупканын санап коор. Чөрби, үженден эгелээш алдан-чеден чедир состерни ынчан номчуптар кижилер турган чүве. Мен ол моорейге киришкеш, алдан судал согуунуң дургузунда (бир минут) сезеп состу номчупкаш, тиилеп үнген черим база бар. Ол үеден эгелээш-ле ам бо хүннерге чедир "Шын" солуннуң номчукчузу болуп чоруурум бо.

Бежен чылдардан эгелээш, "Шын" солуннуң доктаамал бижикчизи апарган мен. Кызыл хоорайның тудугларында ажылдап тургаш, тудугжулар болгаш тудуг ажылдарының дугайында бижип чордум. Эң баштай-ла "Шын" солунга 1958 чылда мээн бир кыска шүлүүмнү үндүрген. Ол бир дугаар октаргаже ужун үнген совет ракета дугайында шүлүк чүве. Ам назыным улгаткан 77 харже кирип турар болзумзадаа, "Шын" солун-биле харылзаамны үспээн, ындахаая-даа болза шүлүктеримни "Шынга" үндүрлеп чоруурдур мен

Ам "Шын" солун 75 харлаан оюн демдеглеп турар үеде мээн чугаалаксаан бир күзелим бар чүве. Бо үеде солуннуң улуг-даа, аныяк-даа номчукчу, бижикчилери арбыдаан, бижикчилерниң бижээн үүлдери "Шыннын" арыннарынга сыныштастай берген. Ындыг болганда "Шын" солуннуң ам доктаамал алды арынга үндүреры үе неген келген. Дыка хой бижикчи номчукчулар ол дугайын санаалдап, ийлеп-даа турар апарган. Оны өөрөөп көргеш, бодларыны чугуладыр ам үежим ынак солуннуңнуң 75 харлаан оюн таварыштыр хоочун-даа, аныяк-даа бижикчи, номчукчу оорум-биле оорушкумну үлежип, байыр чедирип олур мен.

Виктор САГАН-ООЛ.
Кызыл хоорай.

ШУПТУ ШЫН

1938-39 чылдар үезинде-ле ачам Улуг-Алаак суур киргенде "Шын" солунну хойлап алган келир чүве. Оозун хирленмезин дээш поске ораап алган боор. Кажан номчуп каапканда, аптара ишкинге шыгжап алыр. "Бо болза солун деп чүве-дир, ол Кызылдан келир, ону үзе соп орбас, хирлендирбес, тудуп болбас" деп чагыыр чүве. Бо солунга чүгле шын чүвени бижиир, ынчангаш ада безин бо үш улуг ужук-биле бижиттинген деп, меңээ тайылбырлап берген. Ол үеден эгелээш мен хар кырынга ол үш ужуктү парлап, бижип ооренген мен. Шын, шын деп-ле хой кадарып хүнээр турдум.

Ынчалдыр "Шын" солунну 3 класс апарган номчуп эгелээн мен. Ынчан дайынның аар-берге чылдары 1942 чыл чүве. Ачам мени солунда чүүү бижээн-дир номчуп корем дээш, шуптузун номчудар, чамдыкта үйгум безин келп бээр. Кызып-кызып номчуурумга, ачам дыңнап олуруп-олуруп, ол-дур шупту чүвениң шынын бижип турар-дыр деп каар.

1948 чылдан бээр "Шынны" бо хүннерге чедир үзүктеп чок чагыдып келдим. Ийнчангыс солун үзүктелп бээрге, олуртунмастап, чүү болганы деп айтыртынын-ла эгелээр мен. Ынчангаш ынак солунумнуң коллективиниге байырлалы-биле ажыл-ижинге, ажылдакчыларынга аас-кежикти күзеп, ам-даа солун-солун, шыпардыг материалдардан парлап турарын күзедим.

Варвара ШИВИТ.
Арыг-Үзүү суур.

Шүлүктер чокта солун номчуштуг болбас

АМЫРААМГА

"Тик чок көвей
сылдыстарны
Дизин алгаш, эккээр мен"
деп,
Чүрээм дужун тудуп алгаш,
Чүглүг сөстер аазавас мен.

Өскерилбес шынчы
боор дээш,
Өлүрүнден кортпас мен деп,
Амы-тыныым кеске салып,
Айылдыг сөс этпес
дээн мен.

Онза бедик бодалдарның
Оруу хаглып, дуглатза-даа,
Арагалап, оорланып,
Арын-нүүрүм ышкымас
мен.

Ийи билээм сывырынгаш,
Ийи холум дынзыг
туткаш,
Аас-кежиин дарганнаарын
Амыразмга аазап тур мен.

Валерий ШАРАВИИ.

КҮЖҮР БОДУМ СЕҢЭЭ ЫНАК

Ажылын бе азы мен бе,
Кайызы сээ херегил деп,
Каш-ла хондур
келбээниңден
Аажок маңаан
сеткилимнің
Хүннээшкинин үндур
соглээр
Күжүр бодум сеңээ ынак...

Өске кижээ чыпшыр
коргеш,
Өзүм-баарым турлур
чазар,
Чоруй баар деп
бодапкаштың,
Соглур, өжер чыгыы
апаар,
Хүннээшкинни каай албас
Күжүр бодум сеңээ ынак...

Артык ХОВАЛЫГ.

С. С. Сүрүң-оолга

ИЖИҢ ДӨЗЕП...

Чечен созуң дээжизин
Черин-чуртуң пөкпейн
чору.
Чеден харны ашкыжеге
Чеже ырны сонневедин.

"Эдерге - хек,
базарга - кок,
Эмин эрттир чараш сен"
деп,
Барыын-Хемчик
чуртувусту
База катап алган кагдың.

Чангыс хемнин суун
ишкен
Чараш кара дунмаларын
Байырында кайы хире
Баштактанчып
ырлашчыктар.

Ишти-хөннүң хандыр
билип,
Ийи холуң дынзыг тудуп,
Алгап-йөрээн сөстериннi
Аас-кежик деп хүлээдивис.

Изиг чүрек тевиин алган
Изин истээн уругларын
Чогаадыкчы ижиң дөзеп,
Чогаал бижип өөрүп
чор бис.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

БҮРЕН-ХЕМИМ

Кадыр каттар баарындан
Сыстып үнгеш, хемчигеш
бооп,
Калбак арга кыдыы-биле
Саардып баткан,
Бүрен-Хемим.

Айын, безин казып чиптер
Артыш, шаанаан
эмнениптер,
Аржаан ышкаш арыг
суглуг
Аажок сериин
Бүрен-Хемим.

Шалып ишчи ажылгыр
чон
Эзлеп чурттаан чараш
суурум.
Шаандан тура торелзиннiп
Эштешкеним
бүрен-хемчилер.

Эл-хол болуп арылашкан.
Эптиг-чөптүг эзлдек
чоннуг,
Чурумалдыг черде туткан
Чурттаксанчыг
Бүрен-Хемим.

Шаңнаан-оол ОНДАР.

МӨҢГЕ ЭВЕС ТАНКЫЛАР

Ынавадың.
Талыгырда Мөңге Оран
Чадазынче чедеримге чүткүведин.
Байырлашпайн артын калдын...
Оттуп келдим.

* * *

Сээн-биле
Кожа чор мен, күскү садты.
Шак бо булут артындан ам семис ак Ай.
Оруувусту чырыдып бээр
Өөрүнчүүн.

* * *

Карангыда часкаан өр мен
Бодалдарым оттуп келгеш,
Ишти-хөннүм касканнап-ла эгелеп
Эрткен үем оруктары костүп келди.
Хомуланчыын.

* * *

Озалаан чангыс бажын
Ынаар-мынаар кокна-даа чок.
Херим иштин черлик чашпан үгей берген.
Аалчы болуп чүгле чангыс алдын Күс коор
Кударанчыын.

Игорь ДАМДАК.

Контроль шагында

СӨӨЛГҮ ХУУСААЗЫ — СЕНТЯБРЬ 5

Эзлчеглиг контроль шагында 2000 чылдың дүжүдүн ажаарынга белеткелдиң дугайында айтырыгны көрүп, көдээ ажыл-агый эргелелиниң кол агроному Н. К. Доспанның илеткелин дыңнап, ап чорудар хемчеглерни илередип, тодарадып, чогуур хуусаазын айыткан.

Николай Комбуевичиниң илеткелинден алгаш көөрге, 2000 чылдың часкы тарылгазында кожуунуң көдээ ажыл-агый будурулгелери 1058 гектар тараа культуразын, оон иштинде кызылтасты 754 гектар, суланы 90 гектар, чинге-тарааны 214 гектар шолге тарып чаштырган. Арат ажылагыйлары 269 гектарны, күрүне албан черлери 150 гектарны тараан. Кожуунга ниитизи-биле алырга, 1535 гектар тараа культуразын тараан.

Бөгүнде байлалды алгаш көөрге, дүжүт ажаар комбайннарның, тараа арыглаар көдээ ажыл-агый техниказының байлалы кончуг багай. Августуң ийиги декадазы-биле алырга, 31 комбайнның 6-зы, 3 жатканың чаңгызы, тараа арыглаар 8 машинаның бежи дүжүт ажаалдазынга белен. "Ийи-Тал", "Арыг-Бажы", "Чыланныг", "Арыскан", "ҮТКА 25 чылы", "Иштии-Хем" көдээ ажылагый техниказын мүн-не чүгээр белеткеп алган. "Улуг-Хая", "Эйлиг-Хем" секторлаже кичээнгей салбайн турар.

Эъжимге шаг-тоогуде-ле тараа быжыңгыр булун. Ол арбанның тараазы шагда-ла быжа берген. "Улуг-Хая" совхозтуң директору чаңгыс-даа комбайнын секторлаге белеткеп албаанынга чылдагаан хап, боттуг хемчег албайн олуруп турар. Бир талазында чылдагааннар үүлдүг болгу дег. Чүге дээрге Кызылдың аграр хандырылга базазында трубокомпрессор, насос, ремень дээн чижектиг артык кезектер тып алыры болдунмастаан. Мал-маганныг, өске-даа эвээш-биче продукциялыг көдээ будурулгелер удуртукчулары баш бурунгаар артык кезектерни боттары четчелеп алган болза, тараа дүжүдүн чидириг чокка ажаап болур.

Тараа шөлдери бок үнүштүг. Тараа арыглаарынга, ону кургадырынга база хой чарыгдал үнер. Иштии-Хем, Арыскан болгаш өске-даа девискээрлерниң тараа шаны туттунмаан. Дүжүттү кандыг арга, хемчеглер-биле ажаап белеткээринин хемчеглерни алдынмаан. Тараалан Тес-Хем, Иштии-Хем, Чааты, Арыг-Үзүү сумулары үнген тарааның камгалалын организастаарын уттуп турар. Кижи чиир хайыраан тарааны малга олар бастырып турар.

Контроль шагында шынгыызы-биле демдеглээнин болза, тараа ажаар техниканы сентябрь 5-ке чедир септеп доозар. Улуг-хемчилер өстүрүп алган дүжүдүн бо чылын чидириг чок ажаап алыр.

Шоома ДАРЖАЙ.

Кысказы-биле

"ҮСТҮҮ-ХҮРЭЭ — 2000"

Август 29-тан сентябрь 2-ниң хүннеринде Чоон-Хемчик кожуунуң Чадаана хоорайга "Үстүү-Хүрээ — 2000" деп республика чергелиг хөгжүм фестивалы болуп эрткен.

Аная республикада билдингир уран-үүл болукторинден аңгыла, Москва, Санкт-Петербург, Волгоград хоорайлардан база аалчылар келир. Оон ынай Бурятия, Калмыкия, Моолдан ламабашкыларның келири база кордунуп турар.

Ачы-буян концертинден кирген акша-хоречтини фестивальдың эрттирикчилери хүрээнин тудуунга ажыглаарын планнап турар.

СҮМЕЛЕРНИ БЕРГЕН

Чоокта чаа Тес-Хем кожуунуң башкыларының август чөвүлел хуралы болуп эрткен.

Аная башкылар чаа ооредилге чылынга школаның белеткелинин дугайында болгаш өөренгикчилерниң угаан-бодалыны, мөзүн-шынарының болгаш кижизидилге айтырыгларынга хамаарышкан семинарны эрттирген. Педагогиктиг билиглер сайырадыр институтуң башкылары база хуралга киржип, өртемнер аайы-биле секцияларның ажылынга башкыларга методиктиг сүмелерни берген.

Игорь ДАМДАК.

ЧИИГЕЛДЕЛИГ ЧАГЫДЫЛГА АЙЫ

Август 31-де **"ШЫН"** солун **75 харлаар**. Байырлалга Силерге белек кылдыр **ЧИИГЕЛДЕЛИГ ЧАГЫДЫЛГА АЙЫН** чарлап тур бис.

Август 1-ден 31-ге чедир 2001 чылдың 6 айында чагыдылга өртээ **95 рубль** хевээр артар.

Сентябрь 1-ден эгелеп "Шын" солуннуң чагыдылга өртээ улгадыр. "Шын" солуннуң чиигелделиг чагыдылгазын кылып алырынче далажыңар!

ЧОН БОДУ-ЛА ДЕПШИДИП АЛЫР

Тыва чоннуң, Тыва күрүнениң кол солуну "Шын" 75 харлаан турар. Кижи болза "көрбээни чок, кодурбаан хөгжү чок" деп болур назын-дыр. Бо хой чылдарның дургузунда оон орынларынга оныктардан эгелээш кыргаларга чазак, күрүне удургукчуларынга чедир, хымнарның бодалдарын, ажылдарын биживаан, кыйгызын салбаан дээр ону. Мен база оске эштер дег, "Шын" солуннуң 75 чыл оюн таварыштыр оон найыралдыг коллективинге изиг байыр чедирбишаан, бодумнуң хой бодалдарымның бирээзин бижиирин күзедим.

Бистер чер бомбурээниң бурунгу чурттакчы чону бис. Бойдузувус байлак, угаан, талант бисте четчир болгаш артар. Доорадан келген чамдыкэштер Тываны ийи дугаар төрээн чуртум дижирлер. Ында ужур-ла бар. Чүгле төрээн чурттуг кижи кижи бооп артар. Бисте чок чүве чок деп хоорешеивиссе-даа, чок чүвевис база бар. Бисте тыва каттыжыышкын чок болуун чижектеп эгелээн. Доорадан келген садыжы бисте тыва садыжы домей бараанларны садып турган болза, тыва садыжының бараанын албайн, оскээртен келген садыгжының бараанын барын экиргеп алырларывыс база бар.

Россияда, Тывада чоннуң шажын-чудулгезе эгелеп келгени хөлөк эки-дир. Ындыгдаа болза, чамдык тывалар бодунуң тыва чудулгезин катташ, доорадан келген чудулгеге хандыкаын, төрээн тыва сүзүүн, сүдезин, сүүчаңчылын октап турары кончуг багай. Ада-не мынчыг боорга, өзүп орар чаш ажылтөлүвүс кандыг боорул? Чамдыкада-нелер ажы-төлүн төрээн тыва дылынга өөретпестер. Боттары тыва, ам ажы-төлү боттарының төрөөн дылын билбес. Чүү деп чүвел бо? Дириг бойдуста ховар дээн таварылга-дыр. Хой болза, ошкү оттунуп алгырар ышкажыл. Ховар таварылгалар лептеринге кирп бижидери аргкан. Езулуг чаңгыс аймак-оок (нация) чоннуң төрээн дылы, чудулгези, төрээн чурту, төрел чону чаңгыс доп дег быжыг, тудуш боор деп чүвени утпаалы.

Өскениң политиказын, овуузунун ажылан чорааш, чамдык эштер боттарының чараш, тыва овур-хевирин, сагыш-сеткилин үреп алдылар. Кызыл дылын аас иштинге чеже-даа борбаңнадырга, чүү бүдерил? Дылыбиле чүгле агаар "кымчылаарла"-дыр. Ындыгларны чон дылын-биле дыт ужурба, аксын-биле дал кежүрбе дээр. Чон караа коску, ындыларны эскерип-ле чор бис. Ындылар сонгулдалар үезинде суг суглук чок боон эрнин ажар. ТР-ниң Президент сонгулдаларынга чедир ам-даа элек турбуже, ол дугайында сагыш човаан, дүвүрээн, сагыш аараан, ымыраадан чаан кылып чоруурлар бар-дыр. Бичии-ле чүве болза, ону соора чогааткан. Тыванын Президентизи-ле көрбээн, билбээн дижирлер. Биллингир чүве ышкажыл: бодун кодурукээн хоозун кижилердир. Оларны кодуруп, депшидип-даа алыр болзувусса, олар биске огулуг-ла эки чүве эккеп бербестер. Боттарының политиказы-биле "чыдып" каарлар. Коску чижек бар-дыр. Олар артында-ла "журналистерлиг", МИЧ-тиг. Бир эвес кым-бир кижи бүгү күжүн, билиин, кадыкшылын чону дээш берип чоруур болза, ынчан ону чон боду-ла тып, корүп, депшидип алыр-дыр ийин.

Уван-оол МОНГУШ.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.
ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи
Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
Чимисмаа Монгуш, Алдын-кыс Монгуш, Урана Базыр-оол, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор 3-43-34, кол редакторнуң оралакчызы 3-33-91, секретариат 3-34-98
Солун келбейн барганда, дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92.

КИЛДИСТЕР:
Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15;
Компьютер өрээли — 3-36-82;
Бухгалтерия — 3-41-16;
Солун неделяда үш катап үнер
Хемчээли 2 парламал ама.
Тиражы 4106. Чагыг 94

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", ИНН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бурутке-линиң Тыва девискээр эргелелиниге бурутке-ттинген.
Бурутке-ттирген дугаары — Т-00007 ТР-нин парлалга болгаш информация күркомитединин типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1). График езугаар ат салган шагы 23 шак.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш оске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.